

L'espai domèstic i l'organització de la societat ibèrica: els territoris de la franja mediterrània

M. Carme Belarte*
Helena Bonet**
Feliciano Sala***

1. Introducció

L'arquitectura domèstica a l'àrea ibèrica ha estat objecte d'estudi en nombrosos treballs desenvolupats durant els darrers 20 anys, des de les perspectives de l'arqueologia espacial, l'arqueologia de l'arquitectura o l'etnoarqueologia, tant per les signants d'aquesta ponència com per altres investigadors (Belarte 1997; Bonet, Guérin, 1995; Asensio 1995; Sala, 2005). Alguns dels temes més extensament tractats han estat les tècniques constructives o la interpretació funcional dels espais. Així mateix, algunes recerques recents han intentat orientar l'estudi de les característiques d'aquestes cases (estructura, distribució de l'espai i activitats identificades) vers una interpretació de la societat ibèrica (Bonet, Mata, en premsa; Sala, Abad 2006; Belarte 2008).

Els treballs realitzats fins ara es refereixen sovint a jaciments o bé a regions concretes dins l'àmbit ibèric (Abad, Sala 1993, 2001, en premsa; Bonet, Mata, 2002; Guérin 1999); manca un estudi de síntesi que abasti l'espai domèstic en tota l'àrea ibèrica o que, almenys, inclogui diferents territoris. És amb l'objectiu de cobrir aquesta mancança, així com de complementar les interpretacions prèviament proposades per a l'estudi de la societat ibèrica, que plantegem aquest article. La documentació de la qual partim és la que ha proporcionat l'excavació de jaciments arqueològics, i molt especialment, la d'aquells excavats en extensió (sobretot excavacions recents o revisions d'excavacions antigues). Un dels problemes que presenta la documentació arqueològica disponible és que és molt desigual des del punt de vista quantitatiu en les diferents àrees del món ibèric; en efecte, els jaciments excavats en extensió i amb un bon registre són abundants a les actuals àrees de Catalunya i País Valencià; en canvi, a l'àrea d'Andalusia, a la d'Albacete o a la de Múrcia és molt més limitat (amb algunes excepcions notables com Puente Tablas o Almedinilla), ja que la recerca arqueològica ha estat centrada fonamentalment en grans treballs de prospecció destinats a estudis de territori, i el coneixement sobre els espais domèstics és molt reduït. Creiem que aquesta diferència quantitativa entre les àrees podria portar a una imatge falsejada de la realitat arqueològica,

on els territoris meridionals estarien molt menys representats i, per aquesta raó, hem decidit limitar territorialment la nostra àrea d'estudi a la costa oriental de la península Ibèrica, excloent l'àrea meridional (fig. 1).

Finalment, cal tenir en compte que la informació procedeix fonamentalment del període ibèric ple, i sobretot per al segle III aC, amb notables excepcions com l'Oral (amb un bon registre per al segle V aC). Aquest desequilibri s'explica per diverses raons: en primer lloc perquè al llarg del segle IV i, sobretot, del III aC, hi ha un creixement important del nombre d'assentaments, sobretot amb la creació de nombrosos nuclis de poblament dispers o destinats a activitats econòmiques especialitzades. En segon lloc, perquè molts jaciments presenten nivells de destrucció de finals del segle III aC, que han permès recuperar gran quantitat d'informació per aquest moment. Finalment, perquè en alguns establiments de llarga durada els nivells que millor es coneixen són els finals, ja sigui perquè els treballs d'excavació no han arribat als nivells antics, ja perquè aquests estan molt alterats per les ocupacions posteriors.

2. Els problemes de definició de l'arquitectura domèstica protohistòrica a l'àrea ibèrica

La definició de l'arquitectura protohistòrica a l'àrea ibèrica presenta una sèrie de problemes, comuns a altres arquitectures tant protohistòriques com tradicionals, que dificulten la interpretació dels espais.

En primer lloc, es tracta d'una arquitectura poc especialitzada, per la qual cosa pot no resultar evident, d'entrada, distingir un espai de caràcter domèstic d'un espai de caràcter públic (Belarte 1997). Si bé en el món ibèric existeixen alguns edificis públics amb elements arquitectònics que destaquen sobre la resta (bases de columna, etc.), sovint és a partir d'elements com les dimensions superiors o la presència d'alguns elements mobles inusuals que arribem a distingir espais amb funció religiosa o de caire polític-social, rarament a través de la forma de la planta o de les tècniques constructives emprades. Aquesta manca d'especialització afecta fins i tot als espais per als quals se suposa una funció "especialitzada", ja que sovint els mateixos objectes i elements d'equipament són utilitzats per activitats diferents. L'estudi dels materials mobles pot contribuir a afinar les interpretacions funcionals dels espais,

* Investigadora ICREA adscrita a l'ICAC

** Servei d'Investigació Prehistòrica

*** Universitat d'Alacant

Figura 1. Situació dels principals jaciments mencionats en el text.

però els assentaments abandonats paulatinament i sense destrucció sobtada sovint no posseeixen prou material *in situ* que permeti atribucions funcionals sòlides. De tota manera, fins i tot en el cas de destruccions sobtades i amb material abundant, només podem interpretar la casa en el moment del seu abandonament, tot i que el conjunt d'elements que podem analitzar correspon a etapes diferents de la vida de la casa: alguns elements (especialment l'equipament) poden correspondre al moment de construcció i, fins i tot, estar en desús; en canvi, els objectes corresponen normalment a la seva darrera utilització (Guérin 2003, 254).

La manca d'especialització en l'arquitectura comporta sovint una certa uniformitat en els espais construïts, des del punt de vista de les dimensions i disposició de les habitacions d'un mateix assentament (ja siguin cases d'una sola estança o bé estances que formen part d'un edifici més gran); aquesta uniformitat ha portat a vegades a establir una correlació habitació = casa que no sempre s'ajusta a la realitat. Així mateix, l'existència d'espais juxtaposats però no comunicants ha portat a interpretar-los com a cases independents, quan en alguns casos en realitat havien funcionat formant part d'una mateixa unitat domèstica i la comunicació entre ells es realitzava a partir d'un pati o carrer parcialment privatitzat.

A tot això cal afegir en alguns casos els problemes de conservació de les estructures, tant per factors naturals com antròpics (pèrdua de les elevacions dels murs, manca total o parcial de parets). La pèrdua d'estructures pot dificultar o fins i tot fer impossible la identificació de portes i, per tant, la comunicació entre espais que formen part d'una mateixa unitat des del punt de vista funcional; així mateix,

la pèrdua d'estructures dificulta la identificació de pisos superiors en les cases.

En els darrers anys, tal i com intentarem sintetitzar en aquest treball, s'ha avançat en la resolució parcial d'aquests problemes a partir d'una anàlisi més detallada d'aspectes com les relacions entre els murs, els indicis de la presència de portes, l'estudi acurat de les àrees d'activitat, la complementarietat dels espais, la comparació amb arquitectures documentades etnogràficament, etc. Queda un darrer problema per resoldre, que és la correlació entre aquests espais, les activitats que hi tenien lloc i la societat que els va crear i utilitzar. Esperem, amb aquest article, contribuir a avançar en aquest sentit.

3. Els precedents: arquitectura domèstica i ús de l'espai durant el període preibèric

Durant el primer mil·lenni i fins a mitjans-finals del segle VII aC, a l'àrea estudiada coexisteixen diferents formes d'habitació: coves; cabanes aïllades o formant agrupacions; aglomeracions de cases disposades formant les primeres estructures urbanístiques. A finals del segle VII i, sobretot, a inicis del segle VI aC, aquest panorama és més uniforme, i els assentaments evidencien una planificació prèvia de l'espai, com a resultat de la qual s'obtenen models d'urbanisme simples però amb una certa regularitat en la distribució dels espais. No és aquí el lloc d'analitzar les causes d'aquest procés de canvi, que ja ha estat objecte de nombroses publicacions (per exemple, a Sanmartí 2005; Sanmartí *et alii* 2006; Bonet, Mata 2001; González Prats, 2001; Ros Sala, 1989); direm tan sols que el sorgiment d'aquest primer urbanisme no és un fenomen uniforme en el temps (en algunes àrees del territori d'estudi s'inicia a principis del Ier mil·lenni), i sembla versemblant que respongui a causes diverses segons les diferents àrees (estímul del comerç colonial fenici, evolució interna de les comunitats locals...).

Pel que fa a l'arquitectura domèstica d'aquests assentaments, cal parlar de dos tipus de cases diferents des del punt de vista formal, és a dir, dels materials i tècniques emprats en la seva construcció i, sobretot, de la planta d'aquestes construccions.

En primer lloc, als assentaments amb estructura preurbanística, les cases (sovint anomenades "cabanes") són unitats aïllades que poden formar agrupacions, però normalment no estan juxtaposades ni comparteixen parets mitgeres. En relació amb aquest fet està la forma de la planta d'aquestes construccions, que, normalment, és ovalada i, en alguns casos, circular (fig. 2). Es documenten també cases amb planta pseudorectangular, però sempre amb absència d'angles rectes, la qual cosa no facilita la juxtaposició d'estructures. Les construccions d'aquest tipus presenten dificultats de conservació a causa del caràcter perible dels materials emprats en la seva construcció, de manera que a vegades només s'identifiquen retalls a la roca i cap resta de parets o coberta; a més, en els assentaments de més llarga durada, poden haver estat parcialment destruïdes per construccions posteriors. Com a conseqüència, es fa difícil d'estudiar-les des d'un punt de vista funcional.

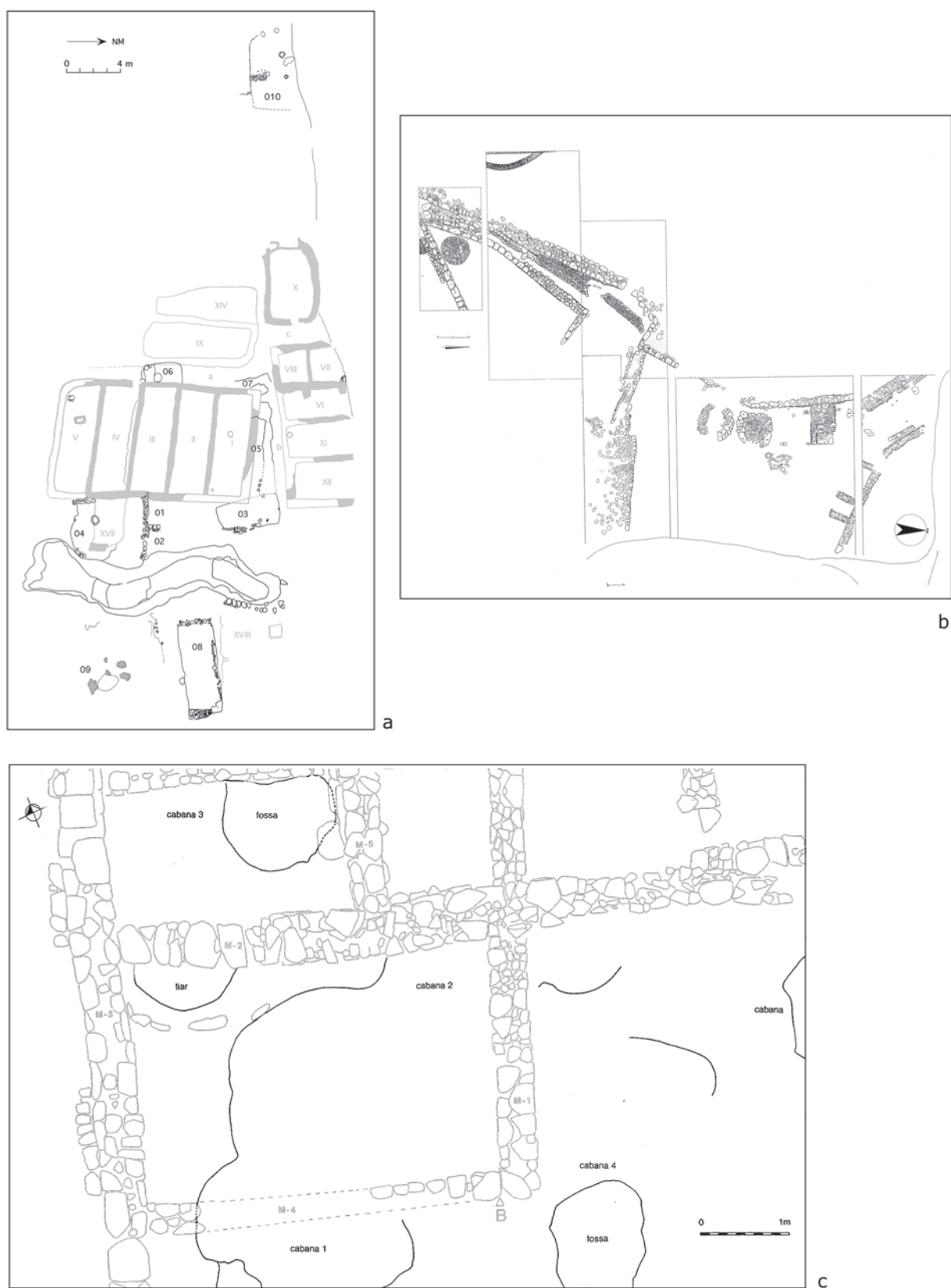

Figura 2. Plantes d'alguns dels jaciments preibèrics d'estructura preurbanística mencionats en el text: a) Barranc de Gàfols I (segons Sanmartí *et alii* 2000); b) Peña Negra de Crevillent (González Prats 1990-1991); c) fons de cabana a l'Illa d'en Reixac d'Ullastret (segons Martín 1998).

Aquestes cases posseeixen una sola estança, amb superfície que rarament supera els 20 m² i que, sovint, se situa entorn dels 10 m². Al seu interior no hi ha compartimentacions marcades físicament, encara que és possible distingir àrees d'activitat diferenciades, destinades a cuina, molta i petit rebost. Aquestes dimensions semblen indicar que cada unitat domèstica correspondria a un nombre de persones reduït. Per una altra part, la documentació disponible (sovint, molt parcial) no indica diferències entre les cases d'un mateix assentament, a nivell de planta, dimensions o organització interna de l'espai.

Alguns dels jaciments que han proporcionat estructures d'hàbitat d'aquest tipus són Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà) (Martín 1998, 47-61) (fig. 2, c), Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre) al seu període I (Sanmartí *et alii* 2000) (fig. 2, a) o Penya Negra (Crevillent, Baix Binalopó) (González, Ruiz 1990-1991) (fig. 2, b). En tots els casos, les estructures identificades presenten un estat de conservació mediocre i, sovint, han estat parcialment destruïdes per construccions posteriors.

En segon lloc, els assentaments que responen clarament a una planificació urbana estan integrats per cases de planta rectangular o quadrada, a vegades trapezoïdal, i estan juxtaposades, compartint parets mitgeres i distribuïdes segons patrons més o menys regulars, amb una separació clara entre blocs o illes de cases i espais de circulació (carrers o places) (fig. 3). Les superfícies de les cases se situen normalment entre els 20 i els 30 m², si bé en alguns casos (en particular en jaciments de les comarques de Lleida) poden arribar als 40 m². Per norma general, també es tracta de cases d'una sola estança de caràcter multifuncional, si bé algunes cases poden estar compartimentades. Normalment, s'hi documenten dues àrees d'activitat diferenciades, separades o no per murs: espai al voltant de la llar de foc (per norma general, a la part central de la casa) i àrea de magatzem (normalment al fons de la casa). A aquests dos espais bàsics cal afegir, àrees de treball, a vegades en proximitat a la llar o en una zona separada. La presència de patis com a espais annexos a les cases està documentada des d'inicis del segle VI a Guardamar del Segura, en un context de presència fenícia¹, i on la superfície mitjana de les cases se situa igualment entorn dels 30 m².

Aquest tipus d'assentaments es documenta des del bronze final en algunes àrees interiors, amb exemples com Genó (Aitona, el Segrià) (Maya, Cuesta, Genó 1998) (fig. 3, d), La Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, el Segrià) (Vázquez *et alii* 2006), Vincamet (Fraga, Baix Cinca) (Moya *et alii* 2005) (fig. 3, e) o Librilla (Baix Guadalentí) durant la fase I (Ros Sala 1989) (fig. 3, b).

Les unitats domèstiques d'un mateix assentament tenen dimensions similars, i l'ús de l'espai es resol de manera semblant. En alguns assentaments, però, hi ha edificis que destaquen per la forma de la planta o la seva superfície, com

ara la casa H-2 de Genó, destinada a taller metal·lúrgic; el que suggereix l'existència d'activitats especialitzades. En altres assentaments, només una de les cases (que no destaca per la seva estructura) posseeix un element únic, per exemple forn domèstic; això fa pensar que algunes activitats realitzades en l'àmbit domèstic tenien una destinació més enllà del marc de la família, i que anirien destinades a altres membres de la comunitat.

A partir del segle VII augmenta el nombre d'assentaments amb un urbanisme incipient, amb exemples com Barranc de Gàfols en la seva fase II (Sanmartí *et alii* 2000) (fig. 3, c; fig. 4); l'Alt de Benimaquia (Dénia, Marina Alta) (Gómez Bellard *et alii* 1993) (fig. 3, a), en aquest cas amb les construccions adossades a una muralla; o bé Los Villares de Caudete de las Fuentes (Plana d'Utiel), amb cases allargades separades per corredors estrets, pràcticament sense compartimentacions internes i amb llar circular (Mata 2007, 123) (fig. 5). A mitjans del segle VII s'aixeca també la fortificació de Puente Tablas (Jaén) sobre les cabanes del bronze final, i s'hi consolida la casa de planta angular front a la cabana circular. Aquest canvi va suposar la subdivisió interior de l'espai i va permetre articular sota un mateix sostre funcions artesanals i domèstiques que a l'etapa anterior es repartien entre les grans cabanes circulars o subcirculars i els petits fons de cabanes circulars (Ruíz, Molinos 2007, 140).

D'altra banda, a partir de la segona meitat del segle VII aC es documenta una certa especialització funcional d'alguns establiments, a vegades associada a una estructura arquitectònica igualment particular. Alguns d'aquests nuclis, com Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre) (Mascort, Sanmartí, Santacana 1991), segurament Los Almadenes (Hellín, Albacete) (López, Sala 1999) i, potser, Sant Jaume (Alcanar, el Montsià) (Garcia, Gracia, Moreno 2006), estretament relacionats amb el comerç fenici, poden tenir caràcter econòmic, mentre d'altres semblen haver tingut una orientació de tipus cultual, com és el cas del Calvari a Vilalba dels Arcs (Terra Alta) (Bea, Diloli, Vilaseca 2002). En tots els casos, aquests establiments presenten una marcada influència orientalitzant.

Les dimensions de les cases i la uniformitat d'aquestes dins un mateix assentament suggereixen que cada casa era habitada per un nombre reduït de persones, que correspondria probablement a una família nuclear, i que no existien grans desigualtats entre els ocupants de les diferents cases d'un mateix assentament. Aquesta estructura sembla correspondre amb el que els antropòlegs anomenen grups locals, en els quals l'organització social i productiva estan basades en la família; en aquests grups no hi ha evidències de jerarquització social, si bé pot haver-hi un cap polític o religiós, i la cooperació entre les famílies és important per dur a terme certes tasques (bàsicament, activitats productives).

D'aquestes cases documentades en els assentaments protourbans del primer ferro deriva el model bàsic de casa ibèrica: estructures de planta rectangular o trapezoïdal, amb parets de pedra o de pedra i terra; distribuïdes a l'interior de l'assentament compartint parets mitgeres

¹ En aquest jaciment, les primeres cases fenícies documentades, de finals del segle VIII, presenten patis centrals (Rouillard, Gailledrat, Sala 2007).

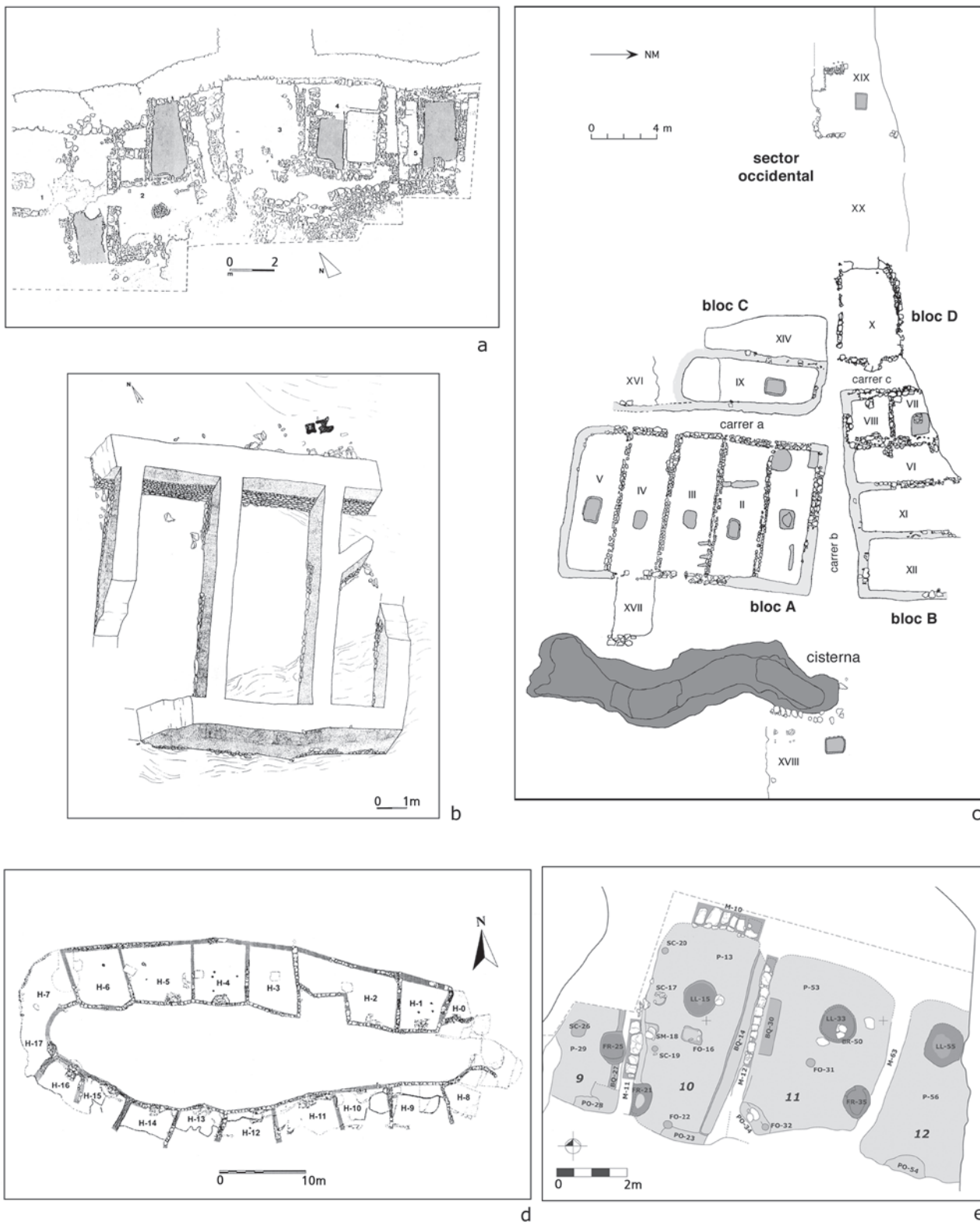

Figura 3. Plantes d'alguns dels jaciments preibèrics amb estructura preurbanística mencionats en el text: a) Alt de Benimaquia (segons Gómez Bellard *et alii* 1993); b) Librilla I (Ros Sala, 1989) c) Barranc de Gàfols II (Sanmartí *et alii* 2000); d) Genó (Maya, Cuesta, Genó 1998); e) Vincamet (Moya *et alii*, 2005).

Figura 4. Vista general d'un barri de cases del Barranc de Gàfols (Ginestar).

Figura 5. Vista de les cases del període ibèric antic del jaciment de los Villares (Caudete de las Fuentes).

i alternant amb espais de circulació. La superfície dels espais domèstics, però, experimentarà un augment respecte d'etapes anteriors; així mateix, es documenta un increment en la compartimentació dels espais, i, finalment, en alguns casos, un augment de les diferències entre les cases documentades en un mateix assentament. Aquesta major complexitat i diversitat en el tipus de cases està en relació amb l'aparició de models d'urbanisme molt més complexos que els de períodes anteriors.

4. Arquitectura domèstica i ús de l'espai en època ibèrica

4.1. Característiques generals

A partir de finals del segle VI aC el nombre de jaciments coneguts és molt superior i, a més, apareixen alguns assentaments de superfície molt més gran que els de les etapes anteriors; aquests dos factors semblen indicar un augment demogràfic (Sanmartí *et alii* 2006, 153). Paral·lelament, es diversifiquen els tipus d'assentaments des de diferents punts de vista: existeix una certa diversitat de models d'urbanisme, tal i com ha estat recollit per diferents autors (Maluquer de Motes 1976 i 1982; Sanmartí, Santacana 1994), i es detecta l'aparició d'una jerarquia d'assentaments, que a partir d'ara poden presentar dimensions i estructures molt diferents, i, en consonància, acomplir funcions diverses (Asensio *et alii* 1998).

La documentació sobre l'arquitectura domèstica ibèrica és també molt més abundant, si bé la major part de les dades pertanyen als segles IV i III, essent reduïda per al segle V i molt escassa per al VI aC. Es documenta una diversitat important de tipus de cases, que poden anar dels 20 m² (o lleugerament inferiors) fins a dimensions entorn dels 500 m². Quant al nombre d'estances, les cases més simples tenen un sol espai, no compartimentat, i les més complexes arriben a estar formades per un nombre variable entre 15 i 20 estances separades per compartimentacions internes. Naturalment, les cases de dimensions més reduïdes són les d'una sola estança, i la superfície total ocupada augmenta paral·lelament al nombre d'estances. Així mateix, a les cases amb major nombre d'habitacions hi ha espais reservats a certes activitats, mentre a les que tenen menys estances predominen els espais multifuncionals.

Sigui com sigui, a l'interior de les cases, i des del punt de vista funcional, es poden caracteritzar diferents espais, en els quals predominen, respectivament, les activitats culinàries, de magatzem o de mòlta. Altres funcions que permeten caracteritzar espais però que no sempre estan documentades són les activitats artesanals o les de culte. Per últim, el repòs és difícilment identificable.

L'àmbit que millor defineix la casa, i el més fàcilment identificable, sol ser designat "espai de la llar o espai col·lectiu" (Bonet, Guérin 1995); és una sala on sempre hi ha una llar de foc i s'hi desenvolupen les activitats de cuina i d'altres associades; es tracta al mateix temps d'un espai social, de reunió, funció que és especialment evident en les residències més complexes. Sol tenir una superfície superior a la resta d'àmbits (entorn als 25-30 m²), i no té una ubicació determinada dins la casa. A les cases d'un sola estança, aquest és, lògicament, l'únic espai fàcilment identificable.

El segon dels àmbits que se sol identificar a la casa ibèrica és el que fa la funció de magatzem o petit rebost domèstic, caracteritzat especialment per una abundància de recipients, sobretot envasos de magatzem i per la presència de bancs correguts o vasars. Es tracta normalment d'estances de dimensions reduïdes, estan situades al fons de la casa

(a la part més allunyada de l'entrada i, per tant, més fosca i fresca) i apartades de les zones de pas.

Algunes cases, especialment les complexes, posseeixen un espai reservat a la molta i activitats associades (elaboració de pa i altres productes), si bé aquesta activitat no sempre està separada i sovint és realitzada en el mateix àmbit de la llar.

A més dels espais que acabem de definir, en algunes cases és possible identificar estances destinades a activitats artesanals desenvolupades en context domèstic (activitats relacionades amb el treball dels metalls –identificades per llars o forns, restes d'escòries, objectes en procés de transformació, motlles, etc.–, producció de vi i oli –identificades per la presència de plataformes associades a basses–, etc.).

Finalment, els espais de culte no sempre estan presents però, quan és possible identificar-los, són petites estances on es devien realitzar rituals de caràcter domèstic que, en molts casos, devien implicar la celebració de banquets rituals. Entre els indicadors d'aquestes pràctiques cal esmentar la presència de ceràmiques amb representació d'escenes rituals, vasos per beure, deposició de petits vasos així com de restes animals i humanes (infants) sota els paviments, peveters de cap femení, etc.

4.2. Els territoris ibèrics i els espais domèstics

Els estudis de territori realitzats a l'àrea ibèrica han permès distingir un seguit d'entitats territorials o polítiques, en cadascuna de les quals el poblament està estructurat en base a diferents categories de nuclis, que aconsegueixen diferents funcions i estan estretament relacionats entre ells, reflectint una clara jerarquització dels assentaments (Sanmartí 2001a; Bonet, Mata 2001; Grau 2002; Bonet, Vives-Ferrándiz 2005); aquesta organització territorial serà molt més evident durant el període ibèric ple. L'anàlisi de l'espai domèstic en els diferents tipus d'assentaments mostra l'existència de diferents tipus de cases, que sovint s'interpreta com a signe de diferències socials. Com veurem, aquestes diferències no es detecten al mateix nivell en tots els tipus d'assentaments ni en les diferents àrees o territoris.

Sigui com sigui, l'existència de diferents categories de nuclis ha d'estar ben present en l'estudi de l'espai domèstic, que no pot ser abordat independentment del context global de l'assentament i de la funció que aquest exerceix en el territori. Lògicament, la interpretació d'una casa i el significat de les estructures o activitats documentades al seu interior no seran els mateixos si el que s'està analitzant és una casa situada dins una ciutat o si aquesta està dins una aldea.

En els territoris que han estat objecte d'estudi més aprofundit, la jerarquització reflecteix realitats semblants, on normalment es fa una distinció entre grans nuclis de primer ordre o ciutats, nuclis de segon ordre o ciutats de menor entitat, aldees, petits nuclis fortificats, establiments de funcions especialitzades i petites granges o nuclis de poblament rural; de tota manera, cada territori presenta certes particularitats i els equips investigadors no sempre han arribat a establir exactament les mateixes categories o tipologies d'establiments. Per tant, hem optat per organitzar i presentar l'estudi de l'espai domèstic ibèric en funció

dels diferents territoris, tenint en compte, per a cadascun d'ells, la jerarquia i els tipus d'assentaments que han estat distingits pels investigadors que els han estudiat. D'altra banda cal dir que el coneixement dels diferents tipus de nuclis és desigual en els territoris considerats, sobretot pel que fa al coneixement de l'arquitectura domèstica i del funcionament dels espais. La major part d'assentaments dels quals posseïm informació detallada sobre els espais domèstics en aquests territoris són de dimensions reduïdes (aldees, granges, etc.), ja que són aquests nuclis els que han estat excavats en més extensió i, sovint, la documentació sobre nuclis de primer ordre és molt escassa. Finalment, és important recordar que la documentació és molt desigual en funció dels diferents territoris ibèrics, per la qual cosa hem fet una selecció d'aquells sobre els quals disposem d'una informació més completa, i que es refereixen fonamentalment a les zones costaneres².

4.2.1. El territori dels indiketes o indigets

Dins aquest territori, situat entre els Pirineus i el riu Tordera, i que s'estenia fonamentalment per l'àrea corresponent en l'actualitat a les comarques més costaneres de Girona, destaca l'assentament del **Puig de Sant Andreu d'Ullastret** (Baix Empordà), una ciutat de més de 12 ha de superfície, defensada per una potent fortificació i amb un urbanisme que reflecteix una ocupació densa de l'espai (fig. 6, a). Cal mencionar, a més, l'existència de tres temples, així com l'abundància de ceràmiques d'importació, entre altres elements de prestigi. Cronològicament, abasta des del segle VI fins al III aC, i s'hi han documentat cases de tipus i dimensions molt diversos. Les excavacions desenvolupades en els darrers anys a càrrec d'Aurora Martín han permès documentar-hi cases complexes, estructurades al voltant de patis, i compartimentades en múltiples estances, amb un alt grau d'especialització funcional. Destaquen dues cases de la zona 14 (cases sud i nord), interpretades com les residències de dues famílies gentilícies emparentades, la més gran de les quals s'aproxima als 1000 m² (Martín *et alii* 2004, 265) (fig. 7). Construïdes al segle IV aC, seguiran en ús al llarg de tot el segle III aC i seran abandonades a principis del segle II aC. En el moment inicial, la casa sud consta d'un pati (sector 12) i tres porxos (sectors 2/19/18) que precedeixen tres espais coberts: una gran sala (sector 1) de caràcter residencial, amb paviment de calç i revestiments de morter hidràulic, dotada d'una llar de foc; sota la preparació del paviment, es va dipositar l'ofrena de sis ovicaprins. Un

² Així, per exemple, hem obviat alguns territoris de la Catalunya central o interior com, per exemple, el territori ausetà (per al qual són ben coneguts diversos nuclis fortificats, que sobretot informen sobre el sistema defensiu i l'organització del territori, però no estrictament sobre els aspectes que aquí analitzem), el territori lacetà, o el territori ilergeta. En el cas dels ilergetes, la major part d'informació procedeix de dos jaciments: el Molí d'Espígol de Tornabous (Urgell) que, excavat d'antic, està actualment en curs de revisió a càrrec de Jordi Principal, i el nucli d'Estincellés (Verdú, Urgell), que és objecte d'un article en aquest mateix volum.

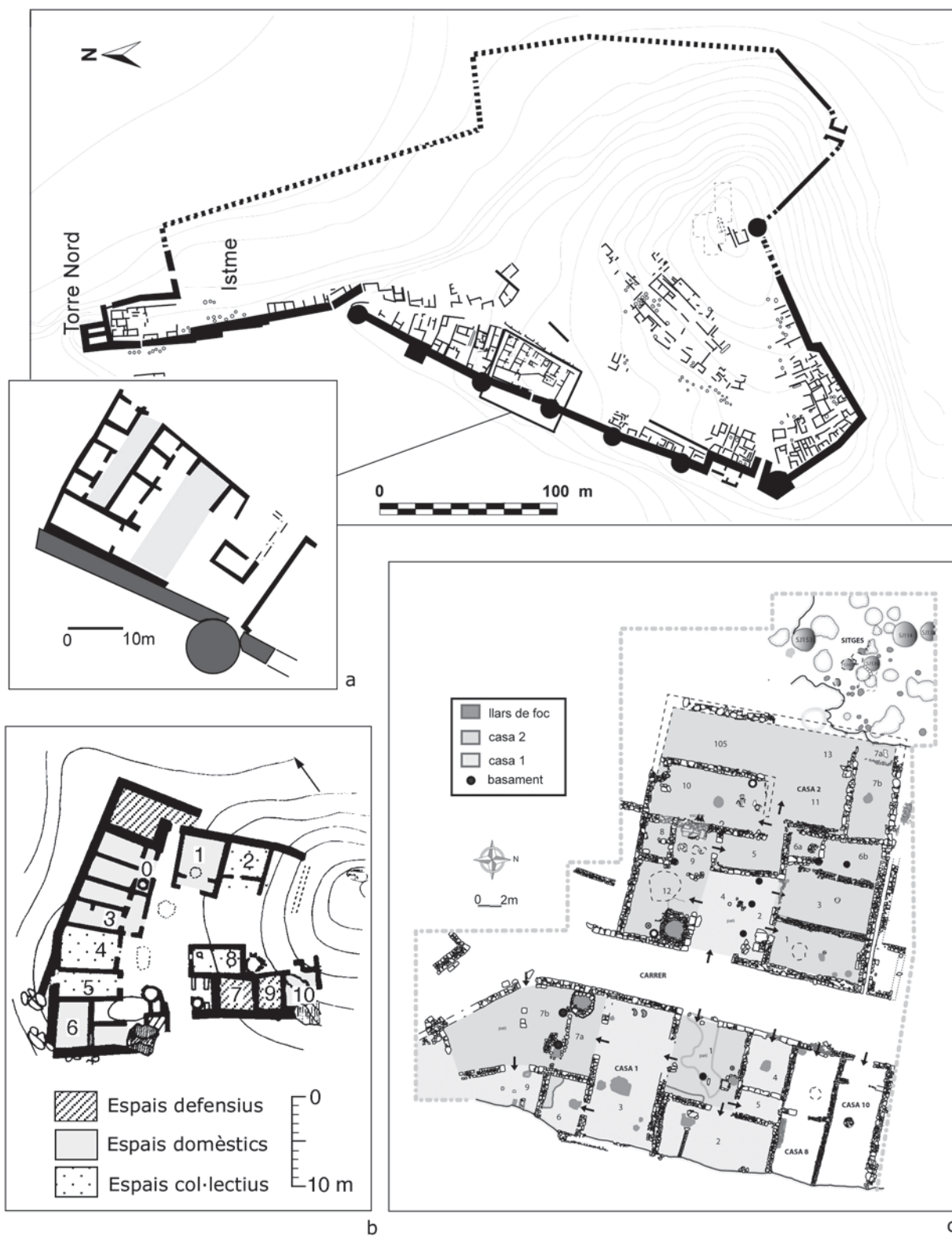

Figura 6. Plantes d'assentaments indiketes de diferent entitat: a) Puig de Sant Andreu d'Ullastret (amb detall de la zona 14 segons Martín *et alii* 2004, modificat); b) Puig Castellet de Lloret de Mar (Pons, Llorens 1991); c) Mas Castellar de Pontós (cedida per Enriqueta Pons i Cristina García).

segon espai (sector 3), estava acabat amb revestiment de morter hidràulic pintat; el tercer àmbit (sector 5), posseïa igualment una llar de foc i va lliurar ceràmica de cuina, en aquest espai s'han documentat dues ofrenes d'ovicaprins. Al sud del pati 12, es documenta un possible espai de treball (sector 15) en el qual es conserven estructures de funció incerta, alterades per remodelacions posteriors. Quant a la casa nord, estava formada per un pati (sector 13) i quatre espais coberts: una sala enllosada amb dues llars de foc (sector 8); un segon espai amb llar de foc i una banqueta, probablement un espai de cuina (sector 9) i un possible magatzem (sector 10) que contenia diverses àmfores així com una banqueta semicircular de pedra. Ambdues cases sofreixen diverses remodelacions al llarg de la seva ocupació, que sovint van acompanyades de la deposició d'ofrenes rituals. Al llarg del segle III, el pati meridional passa a ser utilitzat per a activitats metal·lúrgiques, mentre que al pati septentrional es realitzen activitats domèstiques, com la cocció del pa. La casa nord seguirà formada per un espai residencial (sector 1) acompanyat d'espais de magatzem i transformació d'aliments (molins i forns de pa). A la casa sud sembla que s'hi concentren les activitats artesanals, com la metal·lúrgia.

A banda dels elements estructurals i arquitectònics destacables d'aquestes cases, cal esmentar que la seva construcció comporta la privatització d'un carrer i de l'accés a una de les torres, amb les implicacions que això comporta envers la resta de la comunitat. La revisió d'altres conjunts que havien estat excavats d'antic permet plantejar la hipòtesi que hi hagués altres residències d'aquest tipus si bé, ara per ara, no és possible assegurar quin era el nombre total d'aquestes cases ni quina en podria haver estat la distribució per barris.

D'aquest gran establiment devien dependre altres nuclis de menor entitat (Sant Julià de Ramis, Sant Sebastià de la Guarda, Castell de la Fosca, Mas Castellar de Pontós...), amb funcions més vinculades a l'explotació econòmica i, tal vegada, la defensa del territori. Entre ells, el que de moment ha proporcionat més informació sobre el seu funcionament i, en particular, sobre l'arquitectura domèstica, és el **Mas Castellar de Pontós** (Alt Empordà) (fig. 6, c), interpretat com a establiment rural de funcions especialitzades. Ocupat entre finals del segle III i inicis del segle II aC, ocupa una superfície de 1000 m² a la qual cal afegir 2'5 ha de camps de sitges. Aquest establiment es considera destinat a la producció i reserva de gra; així mateix, també ha estat interpretat com a santuari empòric. D'altra banda, hi destaca la funció residencial, i ha estat possible identificar-hi diferents tipus de cases: tres residències complexes, la més ben conservada de les quals (casa núm. 1) mesura 438 m² de superfície i té vuit espais diferenciats, i dues cases simples de 2 a 3 espais i entre 40 i 45 m² de superfície (fig. 8). Les dues cases simples estan formades per una estança de caràcter eminentment domèstic (espai de la llar) complementat per espais de rebost o repòs. Quant a les residències complexes, destaca la Casa núm. 1 (Pons 2002, 120 i seg.), formada per dos blocs precedits per corredors: el bloc nord, amb tres espais al voltant d'un pati, i el bloc sud, amb tres estances, un vestí-

Figura 7. Vista aèria de la zona 14 del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (foto cedida per Aurora Martín).

Figura 8. Vista de la casa núm. 1 del Mas Castellar de Pontós (foto cedida per Enriqueta Pons).

bul, i un pati. És possible que aquests dos blocs haguessin estat originàriament dues cases que s'uneixen en una. A les diferents estances es detecta una certa especialització funcional: així, consta d'un espai de cuina i repòs, dotat de llar i que contenia ceràmica de cuina (dept. 2); un possible taller metal·lúrgic, que contenia una llar i una fossa (dept. 4), precedit d'una avantsala amb funció de cuina (on es documenta una llar i un molí); un espai arrebossat amb calç i amb restes de vasos arreglerats, que devia funcionar com a rebost o celler (dept. 5); un espai que combina activitats econòmiques amb d'altres de caire ritual (dept. 3) i que contenia, entre altres elements, cinc llars de foc, una fossa impermeabilitzada, abundància d'eines, un fragment d'ara de marbre, restes de fauna (sobretot ossos de gos cremats) i una mandíbula humana; una segona estança amb possible funció cultural (dept. 6); i, finalment, un altre taller metal·lúrgic (dept. 9) amb diverses estructures de combustió, una fossa i restes d'escòries.

A un altre nivell, en aquest territori cal esmentar l'establiment de **Puig Castellet de Lloret de Mar** (la Selva) (fig. 6, b), ocupat també durant el segle III aC. Amb una

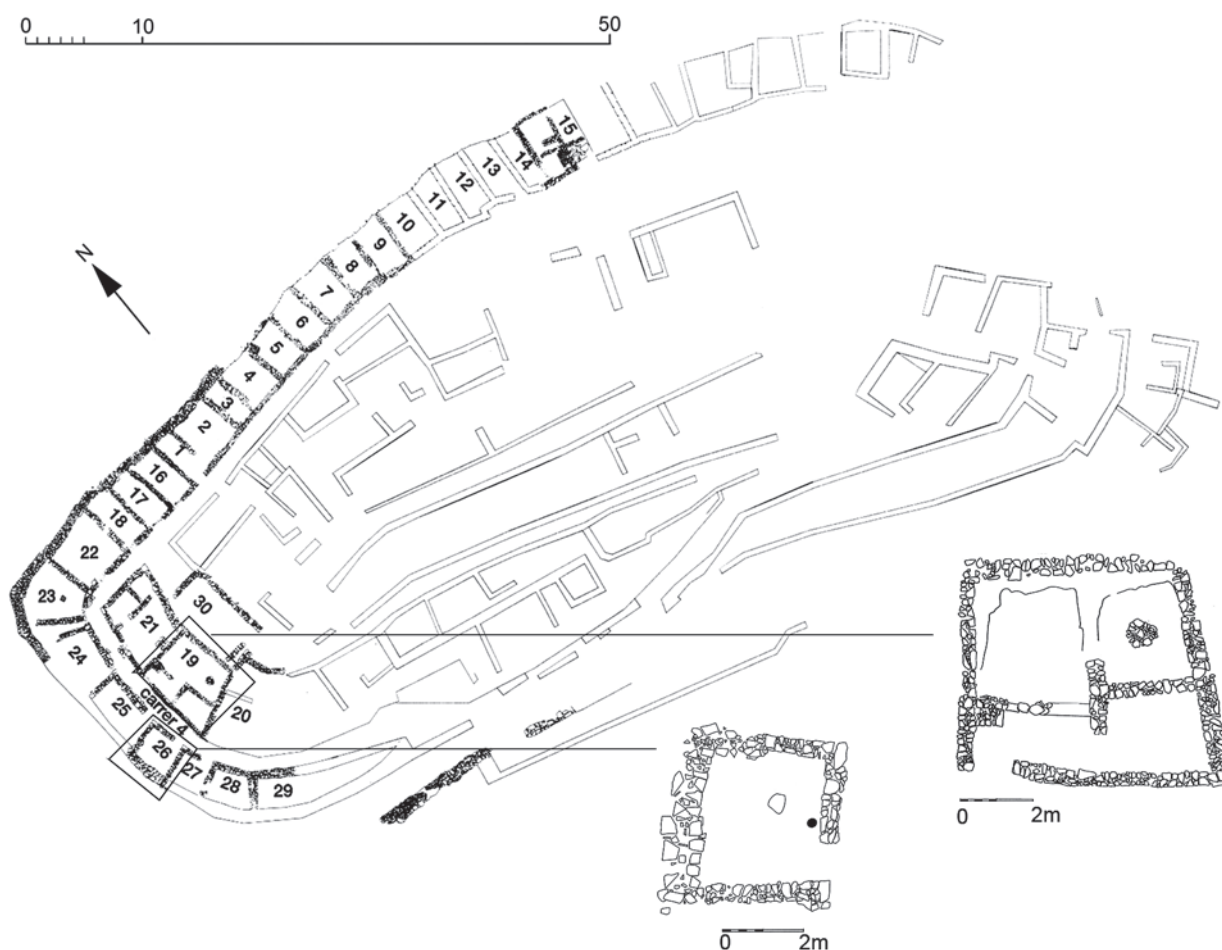

Figura 9. Planta del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet i detall dels diferents tipus de cases documentades (segons Ferrer, Rigo 2002, modificada).

superfície de 650 m², els seus excavadors el denominen “recinte fortificat”, és a dir, amb una funció principalment defensiva a la qual estaven supeditades altres activitats, com ara les de caràcter domèstic i artesanal (Pons, Llorens, Toledo 1989). Estaria ocupat per un nombre reduït de famílies que organitzarien algunes activitats de manera col·lectiva. Els habitatges tenen una superfície interna mitjana entorn de 26 m², i són força uniformes pel que fa a dimensions, agençaments domèstics o elements mobles, si bé ha estat possible distingir entre edificis de caràcter domèstic i d'altres amb funcions especialitzades (econòmiques/religiosa/social) (Pons, Llorens 1991, 97).

4.2.2. La Laietània

A diferència de l'àrea indiketa, en el cas del territori laietà, que abastava l'àrea litoral i prelitoral de les actuals comarques de Barcelona (des del riu Tordera al Llobregat), disposem de molt poca informació sobre l'organització de l'espai domèstic en els principals nuclis de poblament, com Burriac –jaciment que ha estat excavat de forma molt

parcial i, en bona part, es tracta d'excavacions antigues– o l'assentament ibèric de la muntanya de Montjuïc a Barcelona, dels quals fins al moment no tenim prou coneixement sobre l'arquitectura domèstica ni l'estructura urbana. D'altra banda, gràcies a les recerques en curs al **Turó de Ca n'Oliver de Cerdanyola** (Vallès Occidental), es coneix l'arquitectura domèstica en un nucli de segon ordre d'aquesta àrea, que va tenir una llarga ocupació (des de finals del s. VI fins al s. I aC). L'assentament, amb una superfície de més d'una hectàrea, està envoltat per un mur de tanca al qual s'adossen les cases segons una distribució radial. Tot i que no existeix encara una publicació monogràfica del jaciment que entri en detall en els diferents espais domèstics identificats, els avanços publicats indiquen que, durant el període ibèric antic, les cases tenen planta rectangular amb una sola estança i superfícies entorn dels 20 m², contenen escassos agençaments domèstics a l'interior i no semblen detectar-se grans diferències entre unes i altres. Durant el període ibèric ple l'assentament sofreix una remodelació, que comporta la construcció d'una muralla i la construcció de noves cases adossades a ella, ara amb majors dimensions

(superfícies entre 25 i 40 m², i amb una certa diversitat de plantes, presentant entre dues i quatre estances. Al segle III aC les cases contenen abundants elements d'equipament i alguns espais semblen haver estat destinats a funcions especialitzades, com ara l'activitat metal·lúrgica. Així mateix, algunes cases posseïen sitges ja sigui al seu interior ja en proximitat, suggerint el control d'una part dels recursos econòmics (Francés *et alii* 2005).

A un altre nivell, en aquest territori existien diverses aldees, així com petits assentaments rurals de caràcter dispers, si bé en aquest darrer cas no coneixem amb detall com eren els espais domèstics. Quan a les aldees, cal destacar el **Puig Castellar** (Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès), ocupat entre mitjans del s. V i el s. III aC, amb una superfície d'uns 4.000 m². L'assentament està envoltat per un mur de tanca o muralla al qual s'adossen les cases; hom pot distingir-hi habitatges de dos tipus (fig. 9): un primer grup, amb dimensions més reduïdes i amb superfícies entre 11 i 20 m², amb una sola estança sense compartimentar on l'única estructura domèstica identificada és la llar de foc; es tractaria del model més simple de casa, amb un espai multifuncional on tota activitat es desenvolupa al voltant de la llar. El segon grup està integrat per cases més complexes i de majors dimensions, entre 20 i 42 m² de superfície i formades per dues o tres estances; s'hi distingeix un espai de cuina (amb llar de foc) així com un o dos espais destinats a rebost (amb banquetes) i a activitats com la mòlta. Segons els seus excavadors, no es poden fer associacions entre les diferències de planta i les distintes funcions i activitats desenvolupats o materials documentats (Ferrer, Rigo 2002).

L'existència de petits nuclis de poblament rural dispers està representada en aquest territori pel nucli de Can Calvet (Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès).

4.2.3. L'àrea cossetana

Per al territori cossetà, és a dir, l'àrea costanera entre el massís del Garraf i el Coll de Balaguer, tampoc es disposa d'informació sobre espais domèstics en nuclis de primer o segon ordre ja que, si bé l'actual ciutat de Tarragona ha lliurat indicis d'una ocupació important en època ibèrica (corresponent molt probablement a la *Kese* coneguda a partir de les encunyacions monetàries), la informació sobre l'urbanisme i l'arquitectura domèstica d'aquesta ciutat és encara molt fragmentària. La documentació per a l'àrea cossetana procedeix, doncs, d'assentaments de diferent entitat i funció però sempre de dimensions modestes i, amb poques excepcions, la major part d'informació correspon al segle IIIa C.

Un dels establiments que ha proporcionat més dades en aquest sentit és la ciutadella d'**Alorda Park**, a Calafell (Baix Penedès), amb una superfície entorn de 3.000 m², ocupat des de finals del VI fins al II aC. Aquest assentament posseeix un potent i complex dispositiu defensiu que tanca un espai habitat de dimensions reduïdes, amb una densa trama urbana interna on destaca la presència de cases amb plantes complexes, que devien ser ocupades per grups aristocràtics enriquits a partir del control del comerç, tal i com suggereix la presència de ceràmiques d'importació

Figura 10. Planta general de la ciutadella d'Alorda Park amb diferents tonalitats de grisos indicant les diferents cases identificades (segons Asensio *et alii* 2005, modificada).

de gran qualitat en totes les fases d'aquest assentament (Asensio *et alii* 2005).

Des del punt de vista de l'arquitectura domèstica, es detecta una certa evolució en els tipus de residències: durant el període ibèric antic (finals del segle VI – segle V aC), les cases semblen haver estat d'una sola estança i dimensions entorn de 20 m², si bé es conserven en estat molt fragmentari. A partir del segle IV apareixen cases compartimentades en dues o tres estances; durant el segle III aC, la complexitat i la diversitat tipològica augmenten i les cases presenten fins a una desena d'estances (Asensio *et alii* 2005). En aquest moment, el barri nord està ocupat per dues grans residències en les quals destaca l'existència de corredors perpendiculars a la muralla, que obren a espais descoberts (carrer, plaça o pati) i que permeten accedir a les diverses estances (fig. 10).

Una d'aquestes cases (casa 201), amb 280 m² posseïa, almenys sobre una part de la seva superfície, un pis superior; d'altra banda, la seva planta sembla el resultat de la unió de dues cases en una, i s'hi distingeixen clarament dos blocs. Un primer bloc, format pels recintes AO, AN, AQ i AR, obria a una mena de plaça (fig. 11). Cap a l'interior, aquest accés dóna a un passadís empedrat (AR), que desemboca a un petit pati redistribuïdor (recinte AQ), també empedrat, des del

Figura 11. Vista dels recintes AN, OA i AQ, d'una de les grans residències ubicades en el barri nord del jaciment d'Alorda Park, a Calafell.

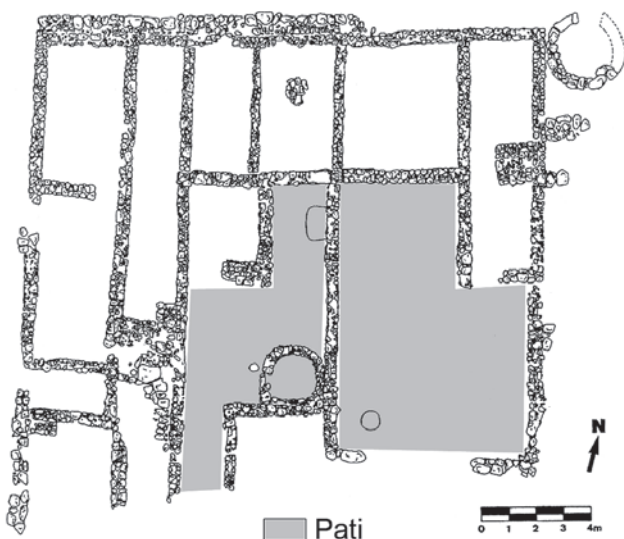

Figura 12. Planta del Fondo del Roig a Cunit (segons Garcia, Morer, Rigo, 1996, modificada).

Figura 13. Vista de l'edifici 2 del Castellet de Banyoles de Tivissa (foto cedida per David Asensio).

qual es passa a les dues estances més grans d'aquest nucli central, els àmbits AO i AN, en el primer dels quals hi ha una llar de foc. Els nivells d'enderroc d'alguns d'aquests recintes contenen fragments de revestiments de calç i, sobretot, de paviments d'*opus signinum* sens dubte procedents del terra de la segona planta de l'edifici. Així mateix, cal destacar sota els paviments d'aquest gran edifici s'han localitzat els tres únics enterraments infantils documentats en aquesta fase del jaciment. Al segon bloc de l'edifici s'hi accedeix tant des de l'exterior com per l'interior del bloc central, a través d'un accés obert al final del passadís AR. Ambdues portes donen a un segon passadís (AR'), paral·lel a l'anterior, des del qual es comuniquen els quatre àmbits (AU, AT, AS i AE) que conformen aquest segon bloc; com en el bloc anterior, només un dels recintes (AE) posseïa llar de foc. En aquest cas, els recintes no disposarien de pisos superiors. Sembla que el conjunt es pot interpretar com un gran edifici unitari, de gran complexitat interna, que compta amb un ala residencial amb una alçada superior i unes estances annexes de funcionalitat poc precisa però, probablement, amb un caràcter més aviat de servei (Asensio *et alii* 2005).

En aquesta fase, el barri sud del jaciment està ocupat per cases més modestes, si bé també consten d'una certa complexitat: la majoria d'elles té més de dues estances i un bon nombre d'aquestes se situa entre els 40 i els 60 m² de superfície. En tot cas, sembla que és evident la distinció entre les residències del barri nord, que correspondrien a les elits, i les cases del barri sud.

Pel que fa a altres categories d'assentaments en aquest mateix territori, cal esmentar l'exemple del **Fondo del Roig**, a Cunit (Baix Penedès), un establiment rural del s. III aC (Garcia, Morer, Rigo 1996) (fig. 12). Es tracta d'un sol edifici, articulat entorn d'un o dos patis i que cobreix una superfície de 360 m² conservats. La informació lliurada pels treballs d'excavació no ha permès atribuir funcions concretes als diferents espais identificats, si bé sembla que hi haurà una àrea amb caràcter més aviat residencial, situat al nord, i una zona de treball o magatzem al sud. Es pot definir com una granja d'una certa complexitat, ocupada per un grup humà reduït, tal vegada formant part d'una mateixa unitat familiar.

4.2.4. El territori dels ilercavons

En aquest cas, corresponent a l'àrea del curs inferior de l'Ebre i nord del País Valencià, disposem de documentació abundant sobre un nucli de primer ordre, tal vegada amb funció de capital, el **Castellet de Banyoles de Tivissa** (Ribera d'Ebre). Més al sud, les fonts parlen d'una ciutat ibèrica a Dertosa, de la qual es tenen encara pocs indicis. La informació en aquest cas procedeix, doncs, del Castellet de Banyoles, una ciutat de 4,4 ha de superfície, que va ser ocupada durant el segle III aC, si bé és possible que hagués estat ja freqüentada durant el segle IV.

Els treballs d'excavació desenvolupats en els darrers anys (Asensio, Miró, Sanmartí 2002 i 2005) han permès documentar dos barris a l'àrea occidental del jaciment: un barri perimetral, format per una sèrie d'edificis adossats al mur de tanca o muralla, i un barri central. En el conjunt

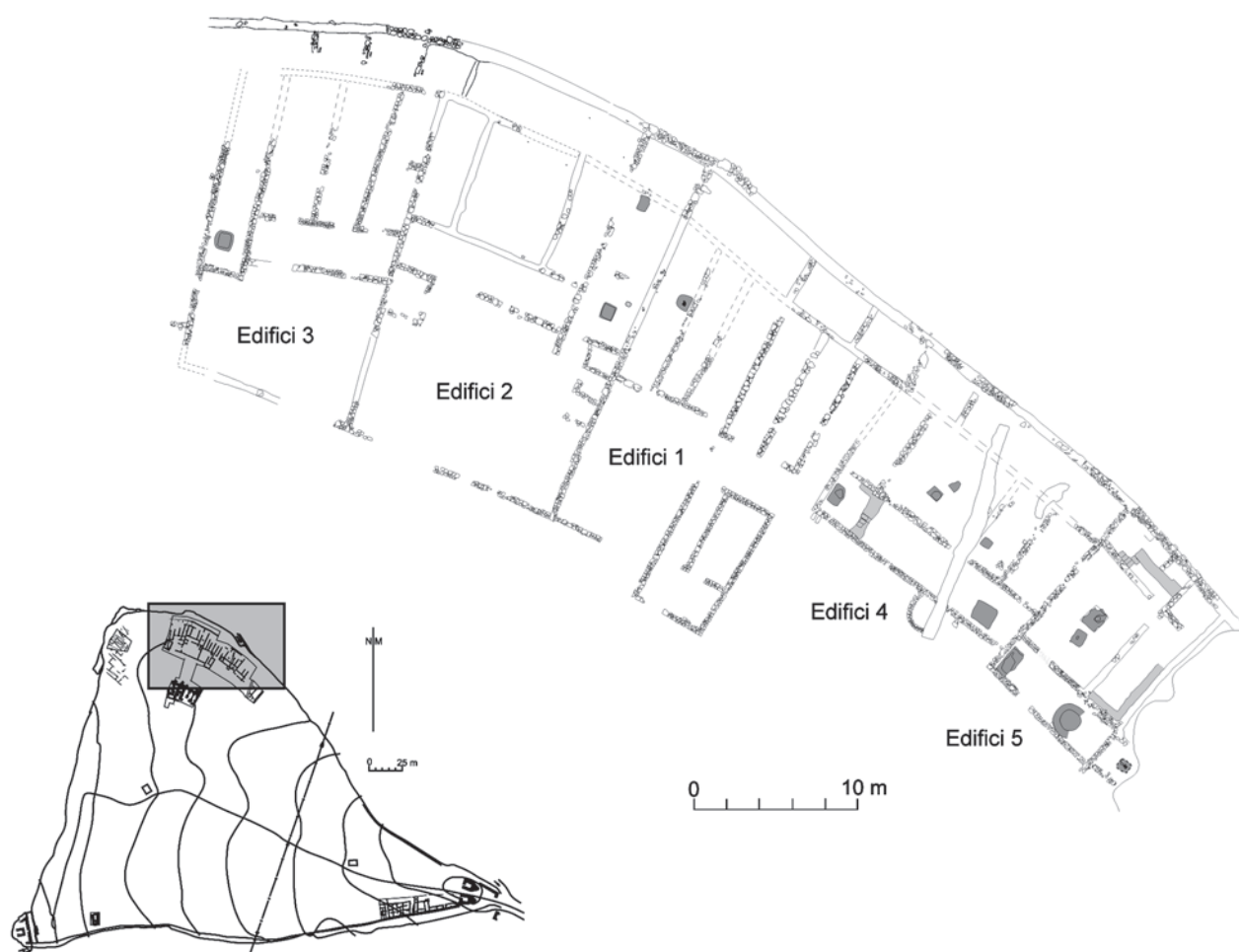

Figura 14. Planta del barri nord de l'assentament del Castellet de Banyoles de Tivissa (segons Asensio, Miró, Sanmartí, 2005, modificada).

d'edificis perimetrals, destaquen tres grans construccions (edificis 1 a 3), amb superfícies de 300-310 m², 350-360 m² i 250 m², respectivament (fig. 13). Els tres edificis responen a un esquema constructiu homogeni, amb un ampli pati o espai obert a la part davantera, des del qual es comuniquen un nombre variable (entre 6 i 8) de recintes de planta rectangular allargada, de disposició variable; normalment, des del pati s'accedeix a una estança en disposició transversal, que permet d'entrar a la resta d'espais, de planta allargada i disposició longitudinal, i de les quals, per a cada edifici, sempre hi ha només una (normalment la més gran) que presenta llar de foc en el seu interior (fig. 14). L'escassetat del material documentat *in situ* dificulta una anàlisi funcional dels espais; no obstant, aquests han estat interpretats com les residències de famílies que pertanyen als grups dirigents de la zona, a partir de les seves dimensions i estructura (Asensio, Miró, Sanmartí 2005).

Els altres edificis documentats en aquest barri presenten dimensions més reduïdes i, en canvi, posseeixen una major quantitat d'estructures domèstiques al seu interior, el que suggereix una major concentració d'activitats, i indica tal

vegada la realització d'activitats artesanals. Així mateix, les cases documentades fins al moment al barri central presenten una estructura més simple i superfícies més modestes, entorn dels 70-75 m² i amb dimensions força regulars.

El **Puig de la Nau** de Benicarló (Baix Maestrat) ha proporcionat una documentació excepcional sobre l'arquitectura domèstica i urbanisme. Es tracta d'un nucli de segon ordre, ocupat durant el segle V aC, del qual es conserven la muralla i vuit illes de cases organitzades irregularment en funció de 10 carrers (Oliver 2006, 131-137) (fig. 15). És possible distingir-hi cases amb distribució vertical, amb dues plantes, amb superfícies aproximades entre 30 i 60 m²; d'altres amb distribució horitzontal entre 20 i 50 m², amb distribució tripartita –entrada, sala principal i magatzem–, i tres habitatges amb una distribució combinada més complexa, un dels quals, amb una superfície de 113 m², és considerada la casa d'un cabdill local; finalment, també s'hi han detectat cases unifamiliars entre 11 i 13 m². Altres espais unicel·lulars, entre 15 i 30 m², s'han considerat destinades a la transformació d'aliments o a magatzem i, en un cas, a taller d'un pintor. La població de l'assentament

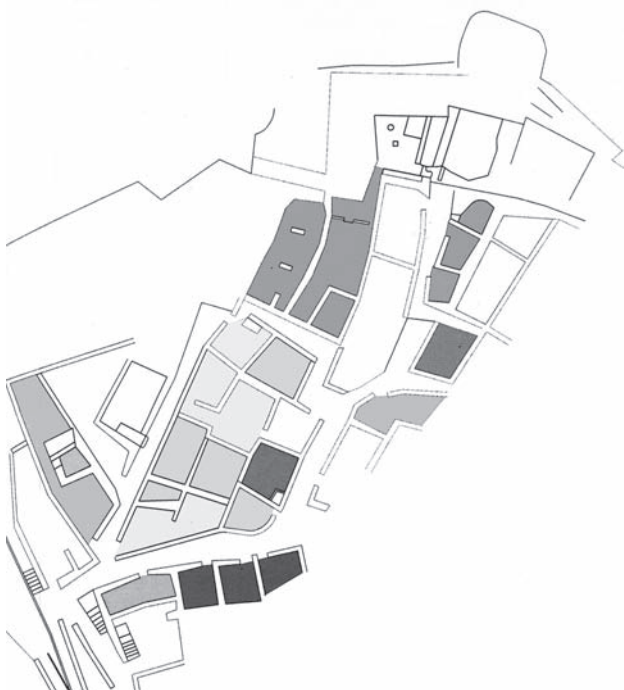

Figura 15. Planta del Puig de la Nau de Benicarló (segons Oliver 2006).

Figura 16. Vista aèria de les *insulae* 7 i 8 del Tossal de Sant Miquel de Lliria.

ha estat estimada entorn dels 250 habitants, repartits en 56 famílies (Oliver 2006, 147), amb relacions de parentiu o servitud (o gentilícies i clientelars) envers l'aristòcrata que controlaria l'*oppidum*; aquesta figura social ha estat identificada amb l'edifici principal, de caràcter "palacial" (Oliver 2006, 230).

A un altre nivell, l'assentament de la **Moleta del Remei**, (Alcanar, Montsià), es pot definir com una aldea a partir de la seva funció vinculada principalment a l'explotació agrícola, tal com suggereix l'existència de tres edificis interpretats com a graners elevats (Gracia, Munilla 1994, 233). Aquest assentament serà ocupat des de la primera edat del ferro fins a mitjans del segle II aC (Gracia, Munilla, Garcia 2000). Des del primer moment, ocupa una superfície entorn dels

3.000 m², i consisteix en un assentament de planta ovalada, delimitat per una muralla, a la qual s'adossen les cases; els darrers estudis indiquen que disposava d'un carrer longitudinal a més d'un espai central sense construccions (Garcia Rubert 2004, 181). Entre 630 i 550, les habitacions, amb superfícies entorn dels 21 m², presenten planta rectangular o trapezoïdal; s'hi identifiquen activitats domèstiques, a partir de llars, banquetes, etc., així com activitats cultuals. Després d'un període d'abandonament de 100 anys, l'assentament es reocupa vers 450; les cases presenten plantes trapezoïdals similars al període anterior, tenen una sola estança i llar central; durant aquest període, es construeixen els tres graners. La superfície mitjana de les cases d'aquesta fase oscil·la entre 24,5 i 38,25 m², amb una mitjana de 33,80 m². Durant la darrera fase d'ocupació de l'assentament (350 - 150 aC), les cases es compartimenten i passen a tenir dues o tres estances de dimensions molt més reduïdes (entre 6,6 i 13,5 m², amb una mitjana al voltant dels 13,3 m²); les llars estaran ara adossades als murs (Gracia, Munilla, Garcia 2000; Gracia, Munilla 1994; Belarte 1997). Aquesta remodelació ha estat interpretada com la conseqüència d'un increment demogràfic (Gracia, Munilla, Pallarés 1988; Gracia, Munilla 1994) si bé també cal considerar que aquesta compartimentació no impliqués la multiplicació d'unitats domèstiques sinó només la redistribució funcional de l'espai de cada casa (Belarte 1997).

Finalment, en aquest territori per al període ibèric s'han documentat diversos petits nuclis fortificats, amb superfície interna entre 1.000 i 3.000 m². Al seu interior, l'urbanisme és senzill: existeix un carrer longitudinal i a vegades un altre de transversal, en funció dels quals l'hàbitat s'organitza en dos o més barris, de cases de dimensions modestes i similars entre elles. Per exemple, al nucli fortificat de **Castellot de la Roca Roja** (Benifallet, Baix Ebre), ocupat entre finals del segle VI i el segle II-I aC, les cases són d'una o dues estances, amb superfícies útils que no superen els 20 m². Fins al moment, la documentació recuperada no evidencia diferències d'estatus a l'interior de l'assentament, ni a partir de l'arquitectura ni dels materials arqueològics recuperats (Belarte, Noguera, Sanmartí 2002).

4.2.5. L'Edetània

Les evidències arqueològiques disponibles per a l'àmbit domèstic a l'Edetània ens remeten a dues àrees de la geografia valenciana, el territori de la ciutat de Lliria, antiga *Edeta*, i el territori de *Kelin*, a la comarca de Requena. Malauradament, de la ciutat d'*Arse/Saguntum*, tot i ser el nucli més citat a les fonts clàssiques per la seva participació en el desenvolupament de la Segona Guerra Púnica, desconeixem el traçat urbà de la ciutat en època ibèrica, i la informació es redueix a escasses restes del recinte fortificat localitzats al cim i vessants sud i oest. De la mateixa manera tenim una informació molt parcial, o fins i tot nul·la, dels espais domèstics d'altres importants jaciments edetans, propers a Sagunt, com la Punta d'Orlell i Sant Josep a la Vall d'Uixó o el Solaig de Betxí (tots tres a la Plana Baixa).

Malgrat tot, les excavacions en sis jaciments i les prospeccions sistemàtiques entorn a Lliria (Camp de Túria) han

convertit aquesta àrea en una zona privilegiada no només per als estudis territorials sinó per a l'arquitectura domèstica i l'urbanisme ibèric, en bona part a causa de l'excel·lent estat de conservació de les seves estructures i estris domèstics.

A partir de mitjans segle VI, el territori en torn de la ciutat d'*Edeta* apareix ja clarament jerarquitzat amb dos nous poblats, la Seña (Villar del Arzobispo, els Serrans) i el Tos Pelat de Montcada (Horta Nord), i una dotzena de petits assentaments ubicats a les terres baixes per a l'explotació agrícola. A la primera fase d'ocupació de La Seña, entre mitjans del segle VI aC i finals del segle V aC, s'han excavat només dues estances senzilles, adossades a la muralla, una d'elles amb un forn metal·lúrgic amb escòries de bronze (Bonet 2000, 310, fig. 4). El Tos Pelat, situat en un suau turó a mig camí entre *Arse*/Sagunt i *Edeta*/Llíria dominant la costa, és un jaciment clau per al període ibèric antic, amb una documentació excepcional, encara inèdita, sobre aspectes defensius i domèstics³.

Cap a finals del segle V aC el model d'organització del territori al voltant d'*Edeta* està plenament configurat en funció de quatre categories d'assentaments, ciutat, aldea, granja o caseriu i fortí, model que perdurarà fins al segle III i inicis del II aC.

El **Tossal de Sant Miquel de Lliria** (Camp de Túria), identificat com l'antiga *Edeta* (Bonet 1995) va ser una rica ciutat ibèrica que va dominar políticament i econòmicament un ampli territori. Les excavacions, realitzades entre 1933 i 1953, van permetre descobrir 131 departaments que constitueixen una mínima part de les 10 ha que va arribar a ocupar l'assentament. Coneixem un barri residencial al vessant sud del turó sobre el qual està situat (fig. 16), amb diverses cases aristocràtiques de varies altures –*insulae* 7 i 8– i un edifici cultual –*insula* 4. La *insula* 7 (fig. 17) és la més ben documentada, amb dues grans cases alineades i adossades a la paret rocosa de la muntanya, amb superfícies d'uns 150 m² distribuïdes, com a mínim, en dues plantes. La casa 1 està formada pels departaments 41, 42 i 43. L'espai 41 no posseeix estructures relacionades amb la producció agrícola o artesanal i concentra la major part de material així com els elements de prestigi de les tres estances, el que indica que es tracta de l'habitació principal de la casa, on es desenvoluparien, a més, les cerimònies religioses de caràcter familiar. El departament 42 té dues altures: a nivell de carrer, una àrea de molta i, a la part posterior, gairebé excavat a la roca i a manera d'altell, es construí un forn domèstic. L'estança del molí comunica amb l'habitació 43 mitjançant una àmplia obertura de més de dos metres, per donar pas a un gran forn domèstic. La casa 2 es compon de tres espais que es comunicaven a través de les habitacions superiors, com indica el llindar obert en el mur mitger entre els departaments 44 i 46, a gairebé tres metres d'altura (fig. 18). El departament 46 és una altra àrea de molta amb un gran molí sobre basament circular mentre el departament 44, dividit en dos nivells d'habitació, amb una espectacular

escala, no posseeix equipaments domèstics. L'estança 15, ubicada en un extrem de la insula, és un trull la superfície del qual està compartida amb un molí i un teler.

La varietat i excepcionalitat decorativa de les ceràmiques d'*Edeta*, amb escenes de cacera, danses rituals, combats i desfilades de guerrers, dames entronitzades o cavallers, així com les importacions, entre d'altres, reflecteixen les activitats i cerimònies característiques d'un sector social que va encarregar aquests vasos com a mostra de poder (Bonet 1995). No obstant, aquestes grans cases no estan al marge de l'activitat agrícola de producció o transformació com ho demostren els grans molins, els forns i el trull, i és aquesta la que els proporciona riquesa i poder (Bonet, Mata 1997; Pérez Jordà *et alii* 2000, 161; Bonet *et alii* 2007, 255-259). Altres sectors, més amunt del vessant, mostren cases de menors dimensions disposades en *insulae* irregulars, en carrerons estrets, on els escassos equipaments i estris domèstics no són comparables amb les instal·lacions especialitzades de l'*insula* 7, tampoc els vasos ceràmics i importacions, encara que presents, són equiparables als aixovars d'aquelles residències aristocràtiques. Fins i tot hi ha *insulae* senceres –10, 11 i 12– que no posseeixen materials i objectes de prestigi i semblen correspondre a barris marginals (Bonet 1995, 58). No obstant, com hem vist anteriorment, la presència d'un forn metal·lúrgic domèstic –departament 118– indica que també hi viuen i hi treballen artesans. En aquests barris, els estris i repertori d'aixovars domèstics és similar al de les cases dels camperols i artesans instal·lats en les aldees que s'estenen al camp al voltant de la ciutat.

Efectivament, els pobles o aldees, com **La Monravana** o **La Seña**, també a Lliria (Bonet *et al.* 1994, 124, fig. 7), instal·lats a prop de les terres de conreu, mostren cases pluricel·lulars. Les unitats domèstiques amb els mitjans bàsics de subsistència (llar, molí, rebost, eines) d'on s'infereix que la major part de les terres cultivades està repartida entre propietaris particulars que posseeixen allò necessari per mantenir la seva família. Són comunitats bàsicament agrícoles i ramaderes, amb equipaments i estructures destinats a la producció i transformació dels aliments, com rusc, molins, almàsseres i trulls, si bé també hi devien estar presents les activitats artesanals, testimoniades per les freqüents troballes de rebuigs de forja, escòries de coure i goterons de plom. La Seña ocupa la mateixa superfície d'1 ha des de la primera fase d'ocupació fins al final del poblament al voltant de 175/150 aC. En la fase de l'ibèric ple, la planta mostra un traçat regular, amb cases, simples i compartimentades, adossades a la muralla i separades per un carrer de 4 m, de les *insulae* centrals excavades molt parcialment. Destaca una gran casa de 120/170 m² (fig. 19), de tres cossos allargats i comunicats entre sí, dos d'ells amb accés des del carrer i tres habitacions al fons, de dimensions més reduïdes i quadrades, equipades amb bancs vasars i un molí. Dels tres espais davanter més espaiosos, dos tenen estris domèstics i restes de fundició de coure i plom, però el tercer presenta un sòl irregular amb una escombrera central que ens indica la presència d'un espai obert, pati o corral. La tipologia d'aquesta casa fa pensar que inicialment es componia només de dos cossos i en un moment indeterminat de la darrera fase d'ocupació es va

³ Els treballs, actualment en curs, han descobert varies cases adossades a la muralla, informació que agraïm als seus directors Josep Burriel i Consuelo Mata.

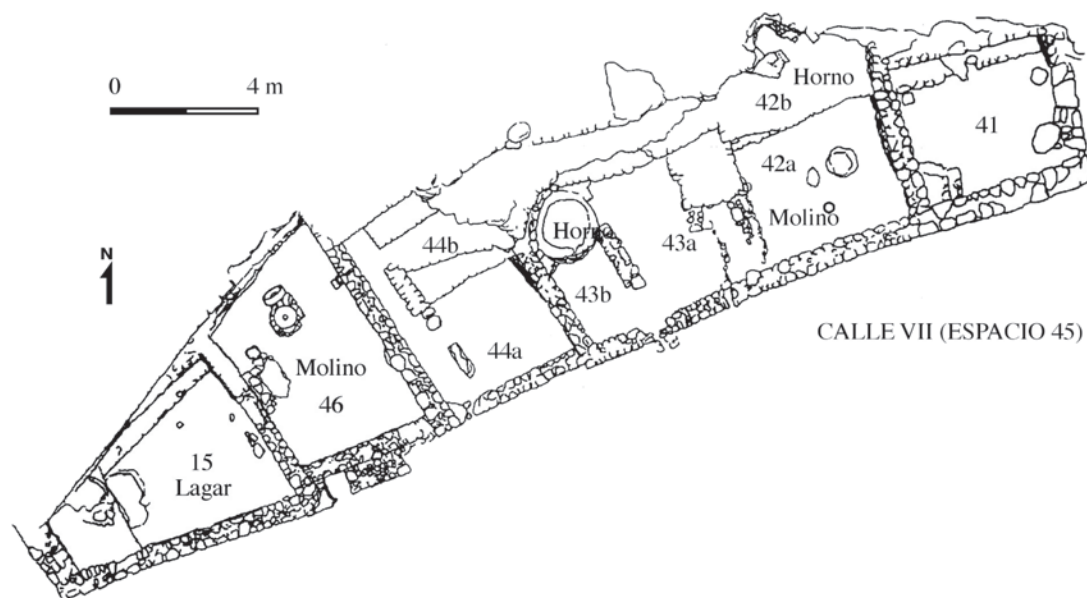

Figura 17. Planta de l'insula 7 del Tossal de Sant Miquel de Lliria.

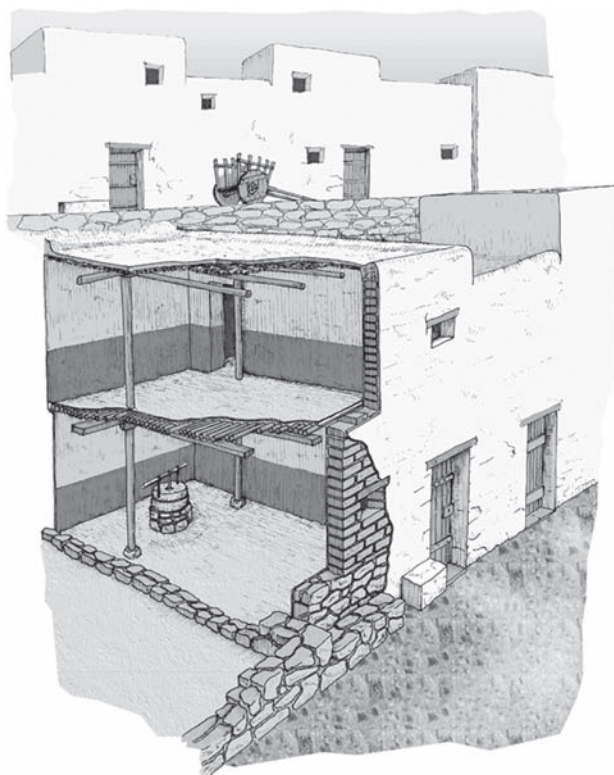

Figura 18. Proposta de reconstrucció de la casa 2 del Tossal de Sant Miquel de Lliria.

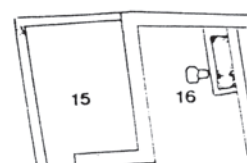
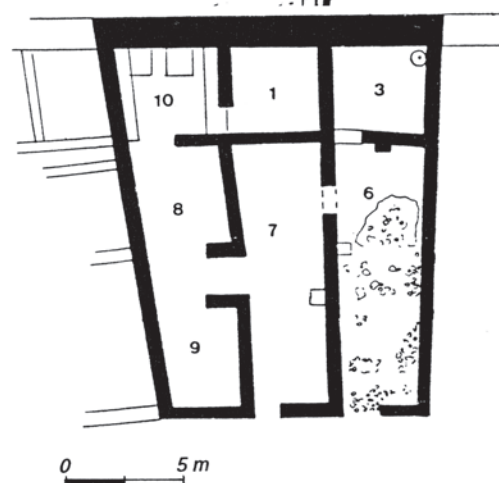
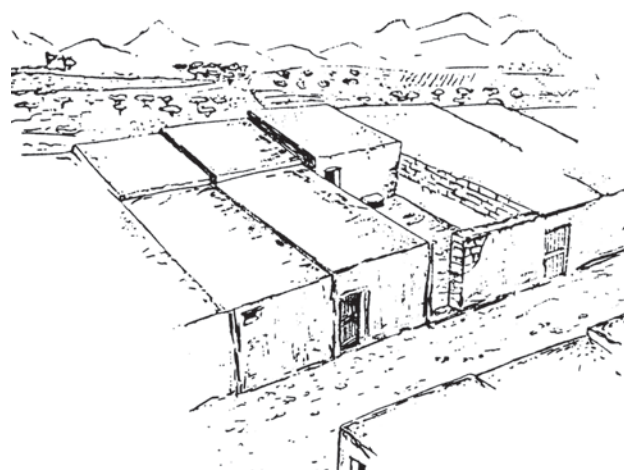

Figura 19. Planta i reconstrucció d'una gran casa documentada a La Peña.

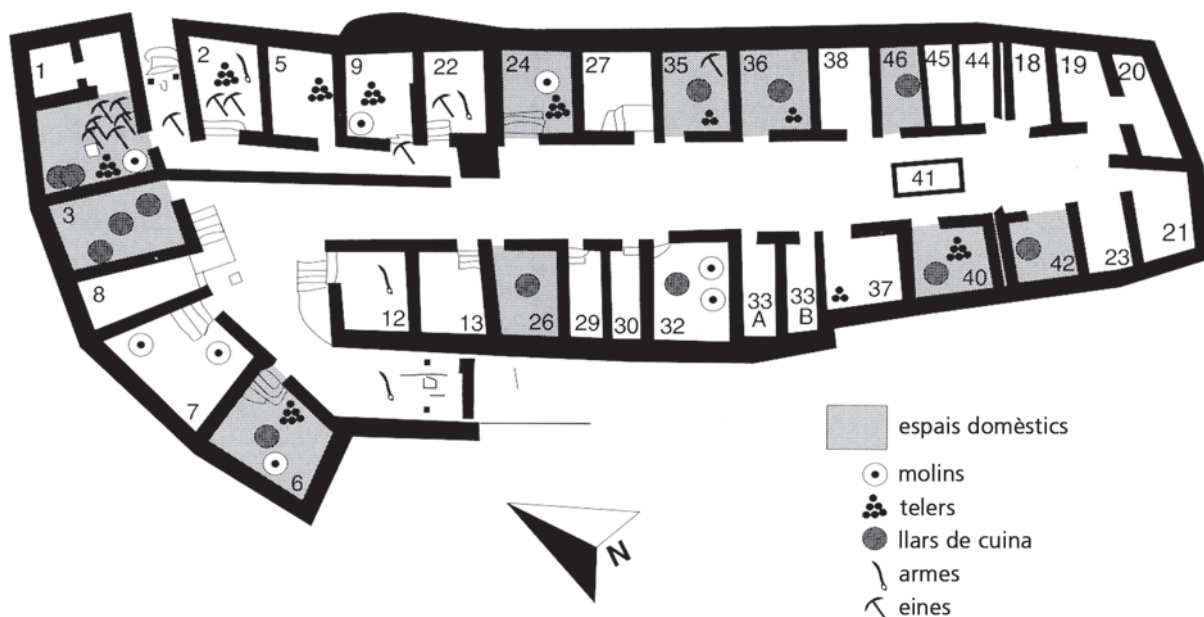

Figura 20. Planta general del Castellet de Bernabé de Lliria, amb indicació de les funcions dels diferents espais, segons Guérin 1999.

obrir una obertura en la paret mitgera ampliant en un terç la superfície de la casa, afegint una àrea de mòlta i un pati (Bonet, Guérin 1995, 101, fig. 11).

Davant d'aquesta gran casa, i a l'altra banda del carrer, s'han excavat dues estances, una d'elles amb una almàssera amb una bassa de decantació (Bonet 2000; Pérez Jordà *et al.* 2000, 162, fig.10), clar exemple de la presència del cultiu d'oliveres. És possible que existeixi una ordenació urbanística de l'assentament amb una zona residencial perifèrica i una altra més especialitzada o artesanal central, una hipòtesi que de moment no és possible confirmar aquí però sí a la Monravana, on hi ha un barri artesanal a l'extrem nord-oest de l'assentament amb quatre departaments equipats amb trulls i molins. La producció d'aquest sector superaria les necessitats de consum de l'àmbit familiar, sembla que el seu ús seria col·lectiu o comunitari per a tot l'assentament o per a una part d'aquest (Pérez Jordà *et alii* 2000, 162-164).

Els caserius o granges fortificades són petites explotacions agrícoles. El millor exemple n'és el **Castellet de Bernabé** (Lliria), un assentament emmurallat de carrer central amb 1.000 m² de superfície, l'excavació completa del qual ha permès fer l'estudi dels espais domèstics i els aixovars associats (fig. 20). A la fase final del poblat, al voltant del 200 aC, l'organització de l'espai es distribueix de la següent manera (Guérin 2003):

- Una gran residència de planta rectangular, situada a l'extrem nord; està separada de la resta de la comunitat per un mur divisor i compta amb un accés, des de l'exterior, independent. Un corredor cobert amb forma de L distribueix la casa en cinc habitacions: l'estança central (1), una capella domèstica (2), una àrea de mòlta (5), una habitació, possiblement destinada a rebost (9) i, finalment, un espai interpretat com a *androon* (22). Els aixovars d'aquest habitatge reflecteixen tant les activitats pròpies de la vida

domèstica –cuina, rebost, teixit, rituals domèstics, mòlta– com els treballs realitzats al camp –fanga, aixada, podall– i, a més, concentra l'escàs armament recuperat en el jaciment –mànec d'escut, llança, ganivet. La família d'aquesta gran casa, de més de 150 m², no habita en mig dels espais destinats a la producció.

- el sector artesanal, situat a l'extrem occidental del poblat, amb una almàssera (6) que, en el moment final de l'assentament, es remodela i es transforma en un espai domèstic, un rebost (8); un graner (7), una farga (12) i un taller metal·lúrgic per a la fundició del plom (13) (fig. 21). Totes aquestes dependències tenen una planta superior a la qual s'accedia a través de potents escales de pedra.

- el sector meridional del carrer central és el destinat a la resta de la comunitat (24-46), els camperols i serfs. S'organitza en departaments unicel·lulars dotats de llar central que corresponen a unitats domèstiques que alternen amb espais de caràcter comunitari destinats a rebost (29/30), graner comunitari (32) i un forn (24).

El Castellet de Bernabé s'interpreta com una explotació rural, residència d'una família extensa els membres de la qual estarien units per llaços de parentiu i per vincles de fidelitat o clientelisme. Aquesta família, que ocupa la gran casa compartimentada i diferenciada de la resta de l'hàbitat, comparteix la resta de l'espai emmurallat amb la seva clientela –camperols i serfs–; al seu torn, aquesta àrea es distribueix en espais unicel·lulars. El nombre aproximat d'habitants que s'ha calculat dona una forquilla entre 40/60 persones (Guérin 1999, 96-97; Guérin 2003).

El **Puntal dels Llops** (Olocau, Camp de Túria) és un dels fortins distribuïts en punts clau de les muntanyes que envolten la vall mitjana del Túria per a defensa del territori de la ciutat d'*Edeta* (fig. 22). L'organització interna del poblat està marcada per un eix, el carrer, que recorre longitudinal-

Figura 21. Planta de l'espai 13 del Castellet de Bernabé, interpretat com a taller metal·lúrgic, segons Guérin 2003.

Figura 22. Vista aèria del Puntal dels Llops, Olocau.

Figura 23. Planta del Puntal dels Llops, Olocau. Els cercles negres indiquen la ubicació de les llars.

ment tot el jaciment, distribuint a ambdós costats 17 espais amb funcions diferenciades (fig. 23): estances destinades a la mòlta de cereals (2, 4, 5, 6 i 13); a activitats tèxtils (1, 2, 3, 4, 5, 6) i metal·lúrgiques (2, 5); espais de culte i de reunió (1 i 14), de magatzem (2 i 3), de cuina (2 i 14) de repòs o sense activitat específica (9, 10, 11 i 12) i, finalment, l'estança 4, que concentra els elements de prestigi i l'aixovar d'un cavaller. En aquestes estances gairebé no s'han documentat activitats recurrents, més aviat al contrari, el que sembla indicar una certa complementarietat d'aquestes, configurant una unitat residencial. D'altra banda, els aixovars i equipaments, similars als del Castellet de Bernabé i als de la pròpia ciutat d'Edeta, ens remetent a l'alta classe del teixit social edetà. Es tracta d'un assentament de 600 m² en el qual viuen entre 20 i 40 persones, unides per relacions clientelars i de parentiu, organitzades i custodiades per un cap amb rang de genet o cavaller —resident al departament 4— que ostentava la màxima autoritat d'aquesta residència fortificada. El grup dirigent familiar i la seva clientela realitzen funcions de caràcter defensiu i control del territori, s'autoabasteixen dels aliments bàsics i exploten el seu entorn de muntanya mitjançant la cacera i la mineria (Bonet, Mata 2002).

Al l'interior de les terres edetanes, al límit amb la Celtibèria, se situa la ciutat ibèrica de Los Villares, a Caudete de las Fuentes (Plana d'Utiel), identificada amb la seca de *Kelin*, un gran assentament de 10 ha amb una seqüència estratigràfica des de finals del segle VII fins al segle I aC, data en què va ser destruïda i abandonada definitivament després de les guerres sertorianes (Mata 1991, 23-24; Mata *et alii* 2001).

De la fase urbanística corresponent a finals del segle III aC i principis del II aC s'ha estudiat una gran casa de 80 m² que consta d'una sola planta organitzada en dos cossos comunicats per una àmplia obertura: el primer cos, de planta rectangular, consta d'una estança principal, de 5 per 6 m, que obre directament al carrer i és l'espai nuclear de la casa. Al centre del paviment es va construir una llar rectangular, mentre que a la part del darrera hi ha dos petits rebosts amb bancs correguts; el cos contigu consta d'un pati a la part davantera, obert també al carrer a través d'una àmplia entrada que permet el pas d'un carro i, a la part posterior, un altre rebost amb bancs vasars. A l'estança principal hi havia junt a la llar central un conjunt de ceràmiques de vernís negre que ens indica que al voltant d'aquest foc es varen desenvolupar cultes domèstics compartint les hores del dia amb altres activitats com la cocció dels aliments, la reunió o el descans dels ocupants.

A la part més elevada del turó, una *insula* de 400 m² mostra la convivència de dues cases / famílies amb recursos, equipaments i aixovars molt diferents al costat de dos recintes no domèstics. La casa 2, de 82 m², està formada per quatre habitacions: una estança principal amb una gran llar central i dos bancs adossats, una petita habitació en la qual hi havia un taller de ferrer, i altres dues habitacions intercomunicades, una que conté un molí i l'altra és un magatzem amb unes setanta àmfores. Es tracta de la residència d'un gran propietari que comercia amb els seus excedents. Quant a la casa 3, té superfície útil de 49 m², repartits en tres estances. Finalment, entre ambdues cases hi ha dos grans

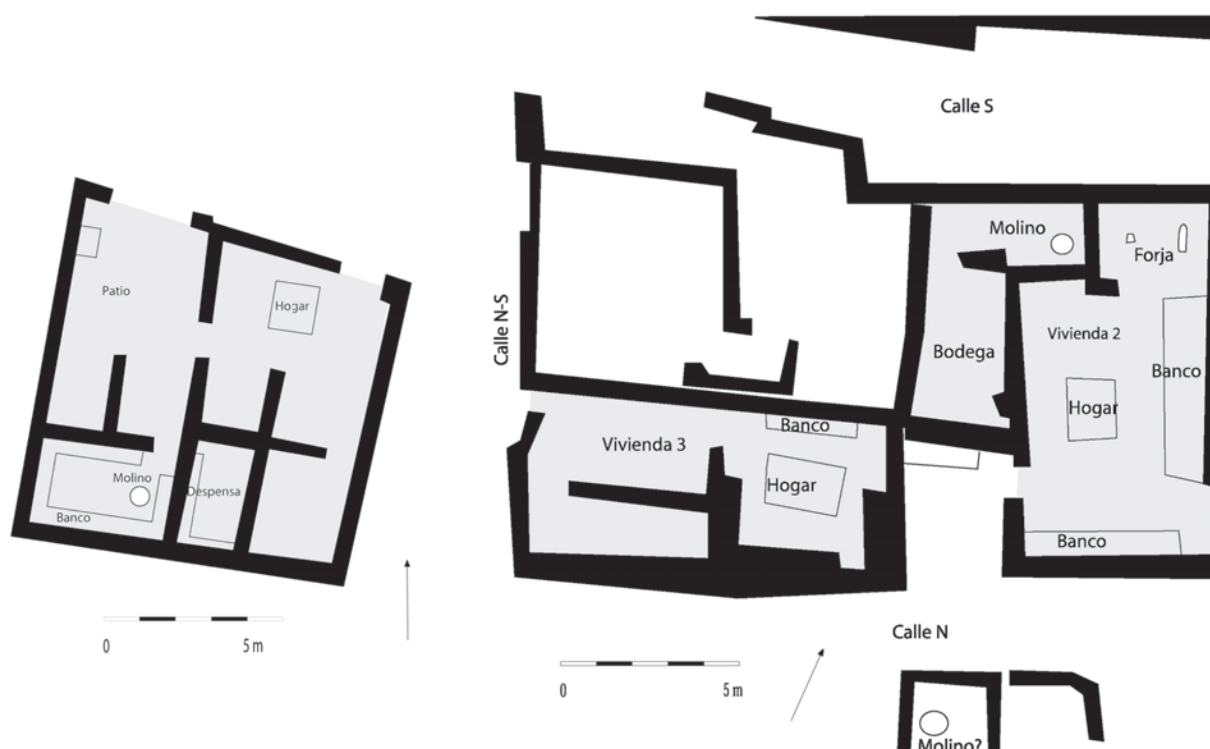

Figura 24. Plantes de les cases de *Kelin*, segons C. Mata.

recintes comunicats que no posseeixen els equipaments necessaris per ser interpretats com una casa (Bonet, Mata, en premsa fig. 5) (fig. 24).

4.2.6. La Contestània

Les fons antigues assenyalen dos nuclis rectors a la Contestània, que la tradició historiogràfica ha definit com a capitals ibèriques dels seus respectius territoris. Són *Saiti* (Xàtiva, Costera), a la Contestània septentrional, i *Ilici* (l'Alcúdia d'Elx, Baix Vinalopó), a la meridional. Amb el temps, esdevendrien ciutats romanes, la qual cosa confirmaria la categoria de ciutats ibèriques, però de cap de les dues no coneixem l'urbanisme ni l'arquitectura domèstica.

Per al període ibèric antic tenim un registre excepcional en el poblat de **O'Oral** (San Fulgencio, Baix Segura), ocupat entre les últimes dècades del s. VI aC i les darreries del s. V aC. Es tracta d'un centre portuari important ubicat en la desembocadura del riu Segura, per tant, segons la tradició historiogràfica, subordinat a la capitalitat exercida per l'Alcúdia d'Elx⁴ (Moratalla 2005, 99). Els treballs de camp (Abad, Sala 1993; Abad, Sala eds. 2001) han permès documentar l'existència d'un urbanisme regular molt acurat i una arquitectura domèstica prou diversa en les

tècniques constructives i en la tipologia de les cases. L'O'Oral presenta un urbanisme de carrers amples creuats amb angle quasi recte, que es veu afavorit per l'elecció d'un morro de la serra del Molar de superfície a penes inclinada. La topografia no és, per tant, un condicionant de l'extensió i distribució de les cases.

El model de casa senzilla està tipificat en els exemples de les cases IIIC i IIID d'uns 20 m² (fig. 25, a). Estan constituïdes per dues estances. Des del carrer s'accediria directament a l'estança principal; dins d'ella, la llar centrada assenyalava l'espai on es vivia i acollia totes les funcions i activitats domèstiques. Des de aquesta estança s'accediria a un altra més petita, obscura i situada al fons, que sol ser el magatzem o rebost en alguns casos (cases IIIC i IIID), de vegades bastit amb bancs correguts, o magatzem i zona de repòs, indistintament, en altres exemples (cases IVE i IVF).

Considerem cases complexes les que superen aquest espai domèstic bàsic de dos ambients i poden arribar fins als 165 m² de la casa IVH. Estan constituïdes per un nombre variable d'estances, a partir de quatre, però no presenten un model tipificat ja que no n'hi ha cap d'igual. Serien les cases IIIG, IIHK, IIIL, IVH, IVA, VIIIA/B i VIIIC/D (fig. 25, b). L'anàlisi microespacial apunta a funcions específiques en cada estança, com ara cuina i manipulació d'aliments, magatzem i rebost i espai de repòs (tal i com es descriu a Abad y Sala 2001, 151 *passim*) (fig. 26 i 27). Tanmateix, val a dir que l'espai de cuina de les cases complexes no presenta diferències aparents respecte al

⁴ Tot i que tradicionalment se li ha atribuït l'extensió de 10 Ha, en realitat la de la ciutat romana, després d'una revisió de les troballes ibèriques antigues J. Moratalla (2005, 99) redueix l'extensió a 3 ha.

Figura 25. Planta de l'assentament de l'Oral, amb exemples dels diferents tipus de cases documentades.

de les cases senzilles: les llars són similars i tenen també un departament annex que funciona com a magatzem o rebost. Ara bé, el major nombre d'estances, tot i que algunes buides o sense indicis d'activitats domèstiques o artesanals, fa pensar en l'existència de més d'una dona adulta en el grup familiar, és a dir, en famílies extenses o, en qualsevol cas, en famílies d'un estatus social i econòmic destacat. És possible que algunes d'aquestes estances buides estiguessin destinades a activitats de caràcter públic, o de representació social, com podria ser el cas de l'estança 8

de la casa IVH amb una ubicació destacada en la casa (fig. 25; c; fig. 28). Amb tot i això, el registre de certes estances admet una interpretació de gènere, més clara en aquelles on apareixen llars senzilles d'escalfament i telers (estança IVA2), i més dubtosa en altres departaments, també amb llar senzilla d'escalfament i vasos de taula, sense pesos de teler, que podrien correspondre a estances per al repòs dels membres masculins del grup familiar.

Dins el conjunt de cases complexes, aquelles amb pati adossades al llenç oriental de la muralla (IVH, IVA, VIIIA/B

y VIIC/D) les interpretem com a residències privilegiades per les seues característiques arquitectòniques i constructives, fonamentalment per la pròpia distribució al voltant d'un pati descobert i tancat al carrer. L'existència de petites clavegueres que travessen la muralla per a evacuar les aigües de pluja i/o domèstiques denota un important grau de planificació urbana i la reserva d'aquest barri per a certes famílies (Sala, Abad 2006). A més, el millor condicionament intern (bons enlluïts a les parets, pintura mural, preparats dels paviments per a evitar la humitat) i d'equipaments domèstics també es característic d'aquestes cases. L'exemple més clar el tenim en la casa IVH (fig. 25, c). Es tracta d'una casa amb pati central, l'accés del qual es realitzava amb un recorregut en colze o en L que impedia la visió de l'interior de la casa des del carrer. L'entrada abocava directament al pati (IVH6), on obren la resta d'estances. Les quatre més petites del lateral est varen servir com a zones de repòs (IVH3 y IVH4) o magatzem (IVH2 y IVH5 i també IVH1); a l'extrem septentrional del pati es troba l'espai de cuina, amb una gran llar en el centre; l'estança IVH7 fou un espai de treball relacionat amb la cuina; finalment, més gran i centrada en el pati, l'estança IVH8 fou l'ambient principal de la casa. No són estances multifuncionals sinó dedicades a activitats diferenciades, el que implica que la vida quotidiana de qui habitava aquestes cases era més complexa i diversificada que la dels ocupants de les cases de dues estances. A més, en aquesta casa IVH es concentra el major nombre de vasos ceràmics procedents de l'àrea púnica de l'Estret. Però la dada més significativa és, al nostre parer, l'entrada no directa des del carrer, que preserva la intimitat del grup familiar segons un concepte arquitectònic i social de privacitat mediterrani i oriental. Aquestes cases complexes de l'Oral constitueixen el registre més antic de cases iberes amb pati i tenen l'antecedent més pròxim en les cases fenícies de tàpia de la fase fundacional de la Fonteta, a Guardamar del Segura (Rouillard, Gailledrat, Sala 2007, fig. 28-29; 107; 109).

Entre les cases complexes, la casa IIIG permet un altre tipus d'interpretació social força interessant. En un primer moment estava constituïda per dues unitats del model bàsic de casa senzilla, estança amb llar més espai de magatzem o rebost, les estances IIIG3 més IIIG4, per una banda, i IIIG2 més espai de rebost junt a la entrada, per altra, compartint un pati comú en forma de T amb una entrada ampla per a carro, sumant uns 74 m²; en un darrer moment, s'afegeix un altra unitat d'estança amb llar més magatzem, uns 27 m², per a la qual cosa es pren espai públic de la plaça III-I. Aquesta incorporació d'un espai públic a l'espai privat domèstic admet una interpretació antropològica, ja que fa pensar en un grup familiar extens format per la suma de tres famílies nuclears, que va creixent i necessita espai vital; així com una interpretació polític-social, en el supòsit que aquest fenomen d'annexió d'espai públic signifiqui una pèrdua de poder de l'autoritat, com ocorregué en època romana en el procés de decadència de la ciutat paral·lel a l'ocupació dels espais públics. No és l'únic cas a L'Oral: la petita estança IIK8 es construeix adossada a la casa IIK, ocupant un cantó de la plaça situada en el creuament dels

Figura 26. Vista de l'estança IVA de l'Oral, amb llar de foc.

Figura 27. Vista de la banqueta de l'estança IVA4 de l'Oral, probablement un espai de rebost i repòs.

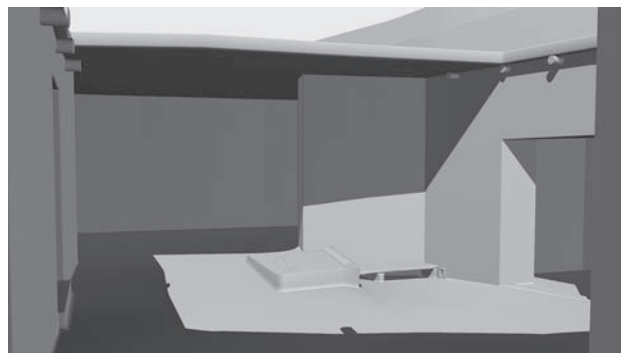

Figura 28. Recreació de l'interior de la casa IVH de l'Oral.

carrers III-IV i III-V/IV-V. Té una llar i el registre material assenyalava un espai multifuncional. A l'altra part del carrer, l'estança G1 també es construeix en un segon moment ocupant espai de la mateixa plaça.

La distribució de les cases senzilles i complexes en el teixit urbà de l'Oral no marca diferències espacials clares. No ocupen zones reservades, sinó que apareixen barrejades. Una altra dada interessant ens la proporcionen les cases de dues estances IVE (28 m²) i IVF (43 m²), adossades al complex format per la casa IVH i l'edifici IVG. Amb l'entrada des del

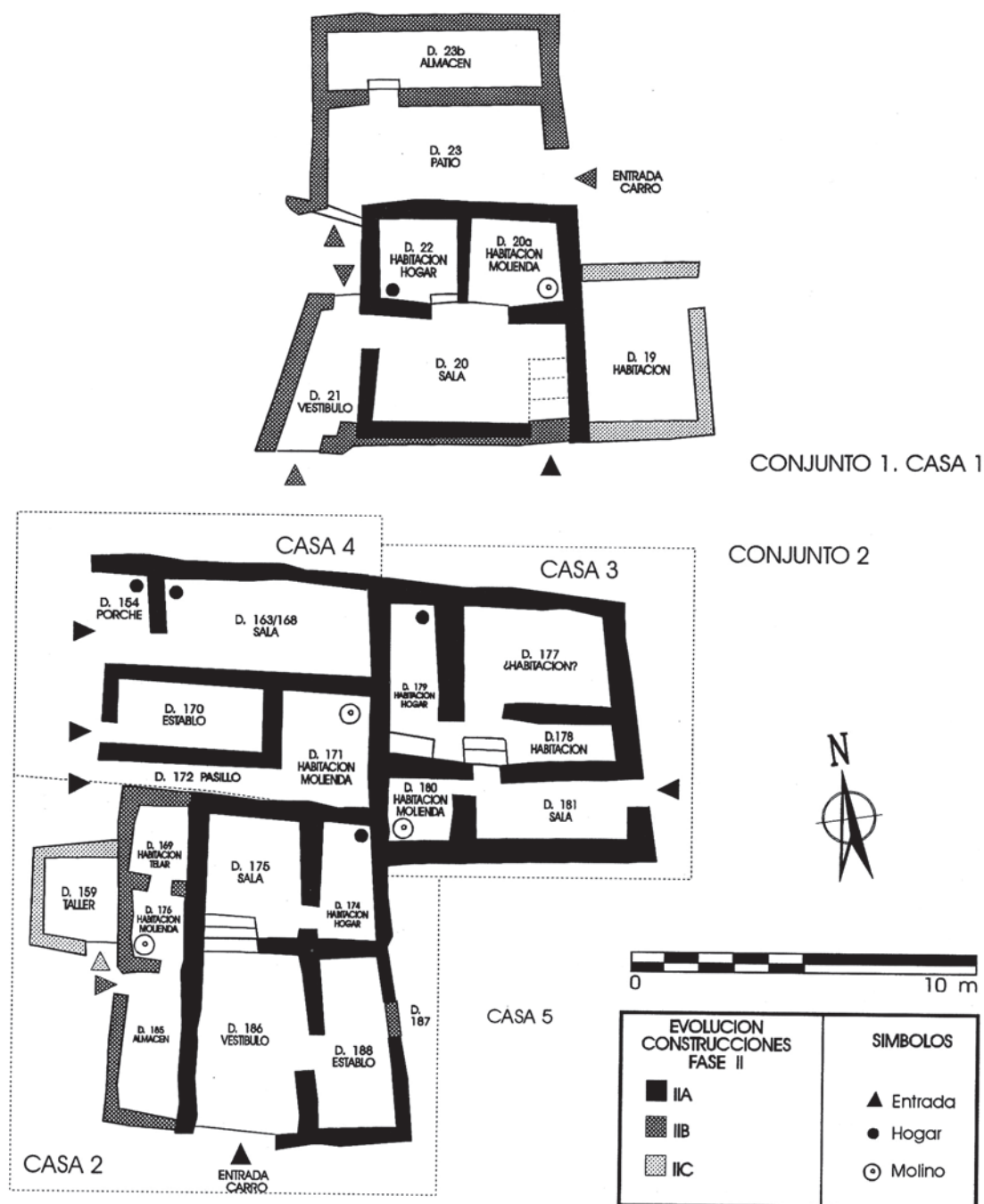

Figura 29. Plantes de les cases dels conjunts 1 i 2 de la Bastida de les Alcusses de Moixent.

carrer o plaça que obre al sud, estan vinculades, al menys arquitectònicament, a la casa IVH. Tal vegada es pot plantejar com a hipòtesi que els ocupants d'aquestes cases senzilles són servidors o clients de la família extensa de IVH.

Per al període ibèric ple disposem del registre de la **Bastida de les Alcusses** (Moixent, Costera), que gaudeix d'una importància en el territori saetabità, amb una posició rellevant junt al camí de la via Heraclea. De nou tenim la informació d'un nucli subordinat, en aquest cas a la capital més septentrional de la Contestània, *Saiti*. Com a l'Oral per a la fase antiga, aquesta fortificació del segle IV

aC reuneix tots els requisits per a veure distints nivells de diferenciació social. Hem de suposar que ara també podem extrapolar les conclusions de l'anàlisi sociopolítica de l'arquitectura domèstica al conjunt del territori. La complexa trama urbana, envoltada d'un potent sistema defensiu, mostra l'existència d'edificis de diferents categories, i també de barris amb activitats productives front a zones d'habitatges (Santos Velasco 1986; Díes *et alii* 1997, 231; Bonet *et alii* 2005).

El conjunt 5, de quasi 400 m² i situat en la part més destacada de l'assentament junt a una sima, s'ha interpretat

com un edifici públic, civil o religiós. Els atuellers que s'hi troben no són indicatius d'un àmbit de culte, tanmateix l'hem de destacar per la posició centrada, els potents murs amb què està construït i pel gran espai meridional tancat i sense edificar, com un recinte o pati, elements que el diferencien de la resta d'edificacions (Díes, Álvarez 1997).

El conjunt 10, considerat inicialment com un únic edifici de 326 m² i interpretat com a residència palacial (Díes, Álvarez 1998), ha estat recentment revisat, amb motiu de la seva restauració, i s'hi han distingit dues cases. En primer lloc, destaca una gran residència de 200 m² amb vuit habitacions, amb la singularitat que en una de les estances va aparèixer el Guerrier de Moixent, que confereix a aquest conjunt un rang especial pel que fa a objectes de prestigi (Lorrio, Almagro 2004-2005). En segon lloc, la resta del conjunt està format per una altra casa d'uns 100 m², adossada a la Casa del Guerrier, i diferents espais oberts i de circulació. Tot el conjunt ocupa, sense cap dubte, un lloc destacat dins de l'assentament, a la plaça central junt a la gran cisterna.

El major conjunt d'edificis domèstics està constituït per cases amb superfícies entre 80 y 150 m² (fig. 29), compartimentades entre quatre o sis estances i amb atuellers domèstics (fig. 30), com ara llar, molins, teler, rebost o l'evidència de treball metal·lúrgic. Son cases amb o sense entrada per a carros, en ocasions amb pati, de vegades amb ampliacions sobre la planta inicial mentre que altres no han patit variacions al llarg de la vida de l'assentament. En definitiva, tampoc existeix ací un model de casa, ni tan sol entre famílies d'un mateix nivell social ja que la similitud dels atuellers i dels espais domèstics també sembla confirmar-ho. No obstant això, sí hi ha sectors que es desmarquen clarament de les illes domèstiques, com ara el conjunt 3, on crida l'atenció l'absència de molins i llars, carència que es veu compensada per la presència d'activitats metal·lúrgiques. Dels quatre edificis que formen aquest illa, amb superfícies entre 80 i 120 m², tres tenen forns de planta circular i una gran quantitat d'escòries de plom i ferro, la qual cosa ens permet valorar aquestes construccions com a especialitzades en la producció metal·lúrgica.

Un darrer grup està constituït per les cases entre 20 y 60 m², com ara la casa 11 de 50 m², formada per una antesala bipartita i tres estances –magatzem, estança amb llar i activitat tèxtil– amb tots els atuellers *in situ* (Díes *et alii* 1997, 236-244). Les “cases” formades per dues estances contigües, com ara els departaments 84-85 i 86 o els 3 i 4, de 22 y 20 m² respectivament, no presenten llar, molí ni altres equipaments domèstics tot i que s'hi troba ceràmica, estris i fusaioles, que podrien indicar que es tracta d'edificis o magatzems relacionats amb les cases més pròximes. Tanmateix, una petita casa de 24 m² –departaments 25 i 26– presenta un àrea de molta, teixit, activitats metal·lúrgiques i comercials, a més de vaixel·la de taula, elements que la defineixen com un espai domèstic.

En resum, l'arquitectura de la Bastida mostra la jerarquització i desigualtat de riquesa entre les distintes cases però, a més, els materials denoten que, tot i que els recursos agropecuaris són la base fonamental de subsistència de les famílies, aquests es complementen per altres activitats secundàries

de tipus domèstic i artesanal. La presència de metal·lúrgics, orfèvres i comerciants és patent en tot el jaciment.

Finalment, disposem de les novetats descobertes pels treballs portats a terme durant els anys 90 a la **Serreta** (Alcoi-Cocentaina-Penàguila, a la comarca de l'Alcoià).⁵ Les excavacions a la muralla i a l'interior del poblat deixen ben palès que l'extensió del nucli és major del que tradicionalment s'havia mantingut i arriba fins a les 6 ha, la qual cosa, a més d'altres indicadors culturals, com ara la presència del santuari urbà, l'existència d'escriptura, de vaixel·la importada i de vaixel·la ibèrica figurada d'estil Oliva-Llíria, amb representacions d'escenes de la vida aristocràtica, fan que aquest lloc destaquï en el poblament de la muntanya contestana i permeten qualificar-lo com el centre capital d'aquest territori durant el segle III aC (Olcina *et alii* 1998; Grau 2002).

La Serreta presenta un urbanisme geomòrfic, condicionat per una orografia força acusada que obliga a un teixit urbà de carrers irregulars i barris de cases d'extensió desigual (Llobregat *et alii* 1992) (fig. 31), envoltat per la fortificació (Llobregat *et alii* 1995). S'habiliten unes terrasses en les quals les estances, normalment de planta quadrada o rectangular, van alineant-se adossades a la roca, i obren a uns carrers estrets que recorren per la part davantera de la terrassa. Les cases semblen construccions senzilles d'estances alineades, tot i que la topografia de la vessant ofereix alguns espais relativament amples i plans on és possible ubicar alguna construcció amb major nombre d'estances. És el cas del sector D, on trobem les estances D1 a D12 comunicades per un carrer estret, ben bé un passadís que les comunica. En el conjunt destaca l'edifici format per les estances D2 a D4 que, amb uns 44 m² i una planta aparentment tripartita, podria constituir una casa destacada, tal volta un edifici públic; a la dreta del sector la terrassa s'eixampla i permet que les estances D10 a D12 formïn una altra unitat d'habitació amb l'entrada en D12; topogràficament podria haver tingut un altra estança més a l'est de D12 (fig. 31, a).

L'existència d'elements de prestigi fa pensar en una casa destacada en el conjunt d'estances del sector F excavada en els anys 50, unes estances alineades i comunicades pel carrer davanter. Malauradament, no es disposa de cap informació escrita sobre la distribució de les troballes o l'equipament de les estances; no coneixem, per tant, la funció dels espais. Una excepció són les troballes de la estança F1, ja que la riquesa del conjunt va sorprendre als excavadors (Grau 1996): vasos decorats amb l'estil Oliva-Llíria, ceràmica d'importació, fibules, restes d'un calderó de bronze, la terracota de la deessa mare, l'*askos* en forma de coloma, escriptura (plom V) i una plaqueta decorada fan pensar en una capella domèstica que reforçaria la idea d'un grup familiar destacat.

En el sector I trobem el que pot ser el model de casa senzilla (Olcina, Grau i Moltó 2000). Situada en un sector més baix de la vessant, està formada per dues estances alineades que ocupen uns 13 m², a més d'una planta superior documentada en el registre estratigràfic. Aquesta planta superior,

⁵ Tota la bibliografia sobre aquests treballs a la Serreta està recollida a Olcina 2005.

on l'excavació constata varies àmfores, degué servir com a magatzem, mentre que en els ambients de la planta baixa es desenvoluparia la vida quotidiana. En un d'ells aparegueren un molí i vasos ceràmics, per tant, devia ser un espai de mòlta i rebost, i l'altre pogué servir com a espai de cuina i repòs.⁶ S'hi troben alguns elements de prestigi (bols de campaniana A, un morter centromediterrani i vasos ibèrics amb decoració vegetal, cap d'estil Oliva-Llíria), però per l'extensió devem interpretar-la com una casa senzilla (fig. 31; b).

Per al període ibèric final, la informació és encara més minsa, ja que a penes coneixem una illa de cases senzilles o estances alineades en una terrassa de l'urbanisme geomòrfic del Tossal de la Cala (Finestrat, Marina Baixa) (Tarradell 1985), i les anomenades cases ibèriques del sector B/C-4 de l'Alcúdia d'Elx (Ramos, Ramos 1976) –en realitat, un conjunt d'estances que semblen pertànyer a una construcció compartimentada–, entre elles la “botiga del terrisser” (Sala 1992), conjunt per al qual no està clar el caràcter domèstic.

En aquest panorama de jerarquització social, que sembla evident tant a l'Oral com a la Bastida, encaixen difícilment exemples com el de la Illeta dels Banyets o el Tossal de Manises⁷. En el primer només s'ha documentat una construcció domèstica, analitzada en profunditat en un altre treball d'aquesta publicació, i sembla no haver-n'hi moltes més, circumstància de difícil interpretació en un lloc amb dos temples, magatzems i nombroses activitats artesanals. Al Tossal de Manises, de moment, també una sola casa d'uns 80 m² i tres estances, la major de les quals amb una gran llar circular i un banc de tovots i amb un destacat conjunt de vasos ceràmics, suggereix la residència d'un aristòcrata (Olcina 2005, 161-162). Destruïda per un fort incendi a finals del s. III aC, no és fàcil d'interpretar en un fortí que, constructivament i militarment, presenta trets molts clars de la seva adscripció a l'estratègia territorial de la capital bàrquida en el context de la Segona Guerra Púnica.

⁶ No s'ha trobat la llar, tal volta perquè podria haver estat en la part davantera de la casa arrasada per l'erosió.

⁷ De la mateixa manera, desconecem si aquesta arquitectura domèstica contestana i, especialment, la distinció social que s'interpreta a patir d'ella, té paral·lels en l'arquitectura del poblaments ibèrics de Múrcia i Albacete, territoris veïns amb els quals la Contestània manté molts i importants trets en comú, com ara l'escultura, els rituals funeraris, el repertori ceràmic, les relacions comercials, etc. La comparació és ara per ara impossible, ja que els poblat excavats fins ara són escassos. A Albacete, el registre es redueix als departaments excavats en els anys 80 al poblat del Amarejo (Bonete), la interpretació dels quals ha passat d'una perspectiva domèstica (Broncano i Blázquez 1985) i després artesanal (Broncano 1988) a ser relacionats amb una zona de culte (Broncano 1989). En Múrcia, les excavacions en el petit poblat de La Loma del Escorial (Los Nietos, Cartagena) només han lliurat part de la muralla i un parell d'angles d'habitació del s. III aC (García Cano, Ruiz Valderas 1995-96), mentre que, a l'interior, en el poblat de Los Molinicos (Moratalla), l'excavador descriu com a model un tipus de casa senzilla d'uns 20 m², dividida en dos unitats: un gran espai principal de 15 m², on es troba la llar i tots els atuell i estris per a les activitats domèstiques, i un entresolat o petit rebost situat en alt al fons de l'estança principal (Lillo 1993, 21, 53, 59, 65-66).

Figura 30. Reconstrucció d'un espai domèstic de la Bastida de les Alcusses.

5. La interpretació de les cases ibèriques des del punt de vista de l'anàlisi de les societats

L'estudi de les cases documentades en assentaments ibèrics considerats en aquest article mostra, per una part, un predomini absolut de cases compartimentades i, per una altra part, una important diversitat en quant a dimensions i estructura. Aquest darrer punt indica l'existència d'una jerarquització de l'espai domèstic dins l'assentament, de la mateixa manera que els assentaments estan organitzats dins el territori segons un sistema jeràrquic.

El predomini de cases compartimentades ha estat sovint considerat com un indicador de la complexitat social (Kent 1990): com més complexa és una societat des del punt de vista sociopolític, la seva arquitectura i ús de l'espai són més segmentats i es fa més necessària l'existència d'espais privats. Les grans residències de les elits ibèriques permeten parlar d'una segregació de l'espai per funcionalitats (distinció d'estances amb ús artesanal, espais de culte, de repòs, de reunió, de magatzem, de mòlta...). Tot això és més evident en els jaciments excavats en extensió, amb dimensions reduïdes i amb aixovars i equipaments domèstics ben conservats. En aquests casos és possible parlar de diversos nivells de diferenciació social:

- entre cases complexes o riques i cases simples o humils
- entre barris residencials i barris més marginals (fins i tot barris artesanals)
- entre distintes categories d'assentaments.

Tot i l'alt nivell de segmentació de l'espai, la diferenciació de les tasques per sexes no és fàcil d'identificar en el marc de l'espai domèstic ibèric. Les activitats associades universalment a la dona en l'àmbit domèstic (activitat tèxtil, preparació d'aliments i cuina, organització del rebost, rituals domèstics) estan ben documentades en totes les cases ibèriques. Resulta molt més difícil documentar espais amb estris o activitats associades universalment als homes (armament, eines per al camp, ramaderia, metal·lúrgia, etc). Malgrat els

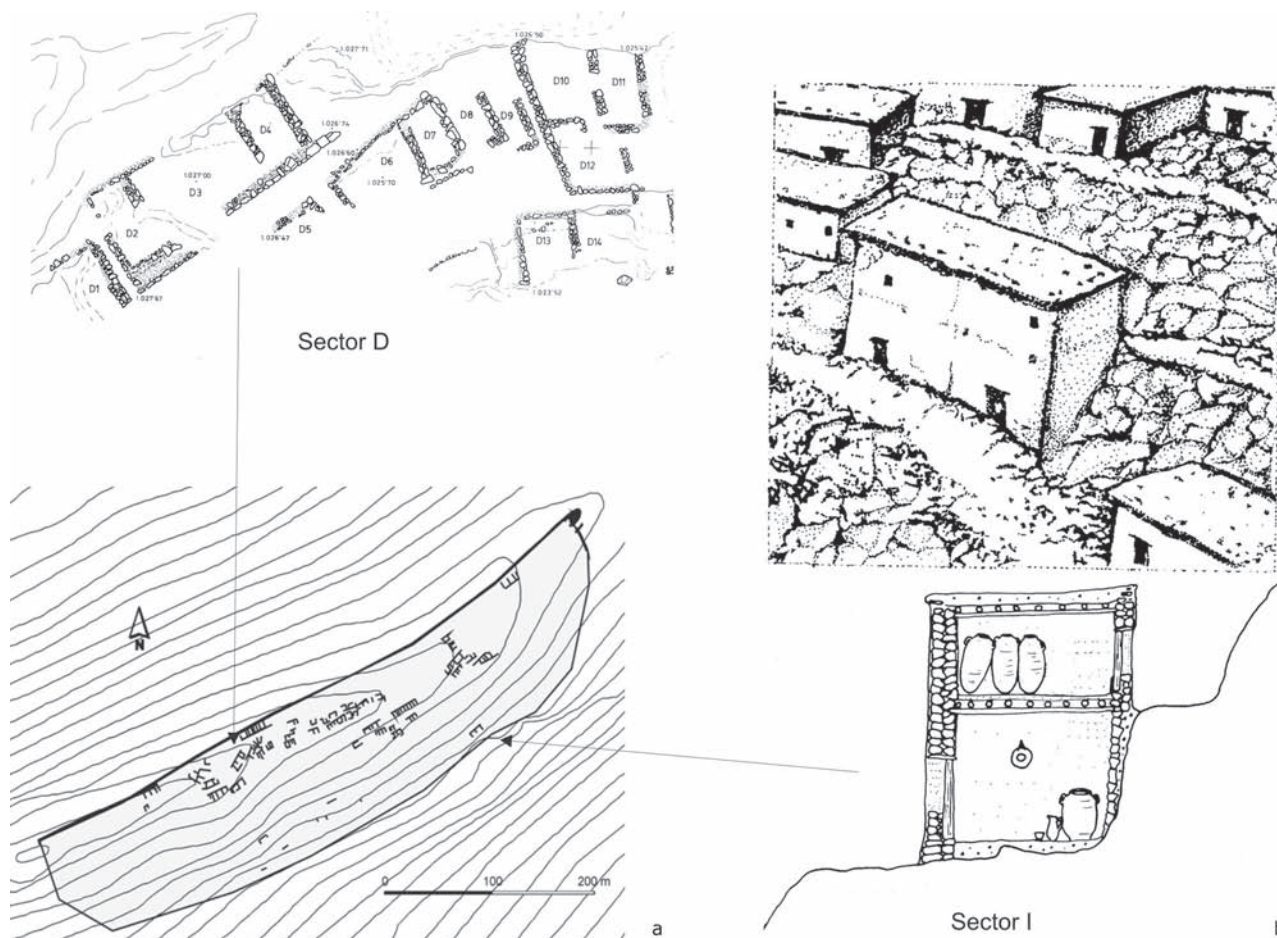

Figura 31. Planta de l'assentament de la Serreta d'Alcoi, amb indicació de les cases del sector D (a) i amb la secció i la recreació de les cases del sector I (b).

esforços d'alguns investigadors per identificar androceus o gineceus en el món ibèric (Guérin 2003), no s'han obtingut resultats clars, ja que, fins i tot en estances on hi ha elements clarament relacionables amb un àmbit masculí (armament, comerç, instrumental agrícola) –dep. 4 de Puntal dels Llops–, la resta d'equipaments i estris (molins, vaixel·la de cuina, rebost) indica que els espais eren compartits.

De la mateixa manera, si bé a les cases de major complexitat és evident que hi ha una major especialització dels espais i que es pot observar un esquema més o menys constant (per exemple, els espais de magatzem estan situats normalment al fons), la casa ibèrica no està tipificada i existeixen múltiples formes d'organitzar espais i activitats.

Pel que fa a l'existència de diversos tipus de cases, sobretot pel que fa a les dimensions però també als agencaments interns i als aixovars, cal veure-hi al darrere les residències de grups pertanyents a diferents estaments socials. Normalment, les cases de més grans dimensions i que reflecteixen major complexitat s'han interpretat com a residències dels grups dirigents de la societat ibèrica o residències aristocràtiques. Aquestes residències es documenten al sud i sud-est almenys des del segle V aC en jaciments com Puente Tablas (no inclòs en aquest article), o l'Oral, i és possible que ja existissin des de

finals del segle VI aC; més tard, apareixen a l'àrea nord i central del món ibèric, al llarg del segle IV aC; Catalunya esdevenen més freqüents durant el III.

Aquestes cases són interpretades com a residències de les elits de la societat no només per la seva major superfície i major nombre d'espais (major complexitat), sinó també per la presència d'elements arquitectònics que destaquen (com ara bases de columna, paviments de *signinum* o revestiments de calç) així com d'elements de prestigi i altres indicadors del poder adquisitiu dels seus ocupants (elements de preu, com ceràmiques d'importació o decorades...). Aquest conjunt d'elements no es constaten en tots els jaciments, però sí a les cases complexes de Castellet de Bernabé, Sant Miquel de Lliria, Alorda Park, Pontós o Ullastret. Les característiques d'aquestes residències, sobretot pel que fa a les superfícies, estan fortament condicionades per la topografia dels assentaments. Així, els nuclis establerts sobre plataformes planes, com ara l'Oral o Alorda Park, ofereixen més llibertat per a la construcció i faciliten la presència de cases de grans dimensions, de manera que les diferències entre les categories d'unitats domèstiques es fan més paleses. En canvi, l'urbanisme geomòrfic d'altres assentaments com La Serreta o Tossal de Sant Miquel, obliga a construir cases d'estances alineades i més senzilles en quant a planta.

Les residències de les elits solen estar ubicades en un lloc central –o, si més no, destacat– dins l'assentament, a vegades obrint a un dels carrers principals o a una plaça (com les cases del barri nord d'Alorda Park, la zona 14 d'Ullastret o la Casa del Guerrier de la Bastida de les Alcusses), sovint en relació amb la muralla (a Alorda Park, Ullastret, l'Oral o el Castellet de Banyoles de Tivissa). En alguns casos, la situació d'aquestes cases està en relació amb estructures d'ús col·lectiu, sobre les quals molt probablement tenien el control.

Des del punt de vista estructural, tot i que aquestes residències presenten plantes molt diverses, destaca la presència freqüent de patis o de corredors que actuen com a distribuïdors. És el cas de les cases IVA, IVH, IIIG i IIHK del Oral, les cases de la zona 14 d'Ullastret o les cases complexes d'Alorda Park. Si bé això no sempre es pot vincular directament amb una posició social més elevada dels seus ocupants, la presència d'aquests espais indica a vegades, més enllà de la compartimentació marcada per murs, una separació molt més definida de les diferents ales o parts de la casa. A més, els patis o corredors contribueixen a una major privacitat d'alguns espais, ja que permeten accedir directament a diversos espais de la casa sense haver de travessar altres estances com succeeix, per exemple, a la casa aristocràtica de Castellet de Bernabé, o a les cases del barri nord d'Alorda Park. Així mateix, la casa IVH de l'Oral, a més del pati, disposa d'un accés a través d'un recorregut en colze, que impedeix la visibilitat des del carrer augmentant encara més la privacitat dels seus ocupants. Aquesta distribució respon a una idea de privacitat que retrobem en el món clàssic i oriental, que esdevindrà una característica de l'arquitectura mediterrània i que s'ha mantingut en l'arquitectura tradicional fins als nostres dies (DDAA 2002).

Entre tots els elements esmentats, les dimensions superiors d'aquestes cases així com la complexitat de la seva estructura són els principals elements per interpretar-los com a residències aristocràtiques, ja que altres indicadors poden no ser tan fàcilment identificables o no haver-se conservat.

Com hem dit, la presència de cases de diferent entitat a l'interior dels assentaments té el seu reflex en la jerarquització d'assentaments dins de cada territori. Aquest patró d'assentament jerarquitzat, plenament sedentari, i amb una especialització dels assentaments a nivell regional, és propi de les organitzacions socials del tipus prefectura així com dels estats, és a dir, de les comunitats que els antropòlegs anomenen de forma genèrica entitats polítiques regionals (*regional polities*) (Johnson, Earle 2000), comunitats on els assentaments estan subjectes al control d'una elit que té domini sobre la producció. En aquestes societats, el grup familiar juga un paper fonamental, ja que una part de la producció es desenvolupa en el marc de la casa i de la família. La casa ibèrica, en el marc de la qual tenen lloc nombroses activitats productives, semblaria un reflex d'aquesta situació. En aquest context, les grans cases complexes serien les residències d'aquestes elits que controlen la producció.

En aquest sentit, les dades arqueològiques sobre l'economia indiquen que, a partir del segle VI aC, la incorporació de noves tecnologies com l'instrumental de ferro, el molí de rotació, etc. permeten un increment de la producció que es

traduirà en un augment d'excedents (Sanmartí 2001b, 112); excedents que, versemblantment, seran controlats per part d'aquestes elits. La presència de cases aristocràtiques vinculades a camps de sitges a Catalunya i controlant estructures de producció de vi i oli a l'àrea valenciana sembla confirmar aquesta hipòtesi.

La diversitat de dimensions i estructures entre les cases d'un mateix jaciment també es pot interpretar com un índex de la coexistència de diferents nivells d'organització familiar, tal i com suggereixen alguns paral·lels etnogràfics: si les cases de dimensions reduïdes se solen associar a famílies nuclears, les cases més complexes podrien correspondre a grups més amplis (*extended households*), versemblantment formats per diverses famílies unides per algun vincle de parentiu (normalment, família nuclear més un dels fills i els seus descendents). A les cases complexes de l'Oral, la multiplicitat d'estances, algunes de les quals estaven buides o ocupades per bancs correguts (i sense indicis d'activitat), podrien ser interpretades com a indicadors per la presència de més d'una dona adulta. Així mateix, a Castellet de Bernabé, la presència de quatre telers en sengles estances de la casa aristocràtica han fet pensar el seu excavador en la presència de quatre dones (Guérin 2003, 333).

És interessant destacar que, sovint, en les primeres fases d'ocupació dels jaciments, no hi ha tanta desigualtat entre les cases, i les grans residències complexes es construïran en un moment avançat de la vida dels assentaments (o bé augmenten en nombre en un moment avançat). En aquest sentit, sembla que, en alguns casos, podrien ser el resultat d'ampliacions de cases al llarg de la seva ocupació, com es dedueix de l'anàlisi de la casa del Guerrier de la Bastida de les Alcusses. En altres jaciments, es tracta de cases de nova planta però que responen a models que no existien en el moment de fundació de l'assentament: això és evident al jaciment del Castellet de Bernabé, on la gran residència s'hi construeix en el darrer moment de vida de l'assentament (a les fases anteriors, la repartició de l'espai és molt més homogènia). En altres jaciments, les residències complexes són el resultat de la unió de dues cases més modestes en una (és el cas de la casa número 1 de Pontós –dues cases en una fase prèvia, que s'uniran en una).

Aquest darrer punt no sempre es pot demostrar ja que, sovint, el que documentem és només l'últim moment d'ocupació d'una casa, i les possibles reformes no sempre es poden detectar. No obstant, algunes d'aquestes grans cases presenten una estructura "doble" o, fins i tot, "triple": cases del barri nord d'Alorda Park (en els dos casos, formades per dos cossos gairebé idèntics, amb duplicació de llars de foc), cases de la zona 14 d'Ullastret, casa IIIG del Oral (en aquest cas, formada per tres cossos de dues estances cadascun, amb la mateixa estructura –espai multifuncional i espai de la llar), casa de Los Villares (dos cossos d'estructura molt similar), el que suggereix que estarien ocupades per dos o tres nuclis familiars, ja fossin emparentats o no. Les societats asiàtiques proporcionen abundants exemples de cases formades per diferents unitats o cossos corresponents a un nombre equivalent d'unitats familiars unides, com per exemple les cases kelabit (Sarawak, Malàisia oriental) (Janowski 1995), de manera simi-

lar al que suggerim per aquests grups familiars amplis d'època ibèrica. La necessitat d'ampliar el grup familiar o grup domèstic pot ser una resposta a necessitats econòmiques ja que, per exemple, la unió de dues famílies pot permetre desenvolupar activitats productives complementàries; però també pot ser una via perquè les elits puguin consolidar i ostentar el seu estatus (Flannery 2002). En el cas de les societats ibèriques, apostem per la segona de les opcions.

Aquests exemples podrien recolzar el que s'ha dit sobre l'ampliació de grups domèstics en el moment de consolidació de les elits locals. A més, la construcció d'algunes d'aquestes residències implica l'apropiació d'espais i estructures de caràcter públic (construcció ocupant un espai de carrer, privatització de l'accés al sistema defensiu, etc.): aquest fenomen és molt significatiu, ja que no només indica la voluntat de marcar una diferenciació social sinó que implica una acceptació d'aquesta diferenciació per part de la comunitat, el que recolza encara més la idea d'unes elits consolidades. El fet que, en diferents àrees de la geografia ibèrica, aquest tipus de residències comencin a aparèixer en moments cronològics diferents indicaria que la consolidació d'aquests grups dirigents es produeix ja al llarg de l'ibèric antic al sud i sud-est peninsular, mentre que (almenys segons les dades de què disposem actualment) és un fenomen més tardà a l'est i nord peninsular.

Les residències complexes es documenten en tots els tipus d'assentaments si bé hi detectem algunes diferències entre assentaments: aquestes cases presenten major nombre d'elements de prestigi així com estructura més complexa a les ciutats i també en alguns assentaments fortificats interpretats com a seu d'elits locals, però també són presents al món rural. Contrastant amb elles hi ha sempre un bon nombre de cases més modestes, no només pel que fa a les dimensions sinó als seus equipaments domèstics i aixovars. Les superfícies i distribució de l'espai d'aquestes cases suggereixen, com hem dit, que eren ocupades per famílies nuclears, i sembla lògic pensar que devien pertànyer a un segment inferior de la població; segons tots els indicis, es tractaria de camperols i artesans. Ara bé, desconexim quina era la condició jurídica i social d'aquestes famílies i quina relació les unia amb els habitants de les cases complexes o aristocràtiques, posseïdors d'un estatus privilegiat. En efecte, no disposem de cap indicador que ens permeti saber si es tractava de població lliure o dependent, però plantejem com a hipòtesi que es tractava de mà d'obra al servei de les elits, a les quals estarien vinculats través de relacions clientelars.

Si l'existència d'unes aristocràcies locals, grups o llinatges gentilicis, amb control dels recursos econòmics i estructures de producció, es pot rastrejar a través de les seves residències i formes d'apropiació de l'espai, una bona part d'aspectes relatius a la resta de la societat queda difuminada a l'interior de les seves humils cases.

Bibliografia

- ABAD, L., SALA, F.:
1993. *El poblado ibérico de El Oral (San Fulgencio, Alicante)*, T.V. del S.I.P., 90, Valencia.
- e.p. "La arquitectura y el urbanismo en El Oral (San Fulgencio, Alicante): un ejemplo de asimilación de la arquitectura fenicia y púnica", *Phönizisches und punisches Städtewesen, Internationaler Kongress vom 21. bis 23.2.2007 in Rom*.
- ABAD, L., SALA, F. (eds.):
2001 *Poblamiento ibérico en el Bajo Segura: El Oral (II) y La Escuera*, Bibliotheca Archaeologica Hispana, 12, Real Academia de la Historia, Madrid.
- ASENSIO ESTEBAN, J. A.:
1995. "La ciudad en el mundo preromano en Aragón", *Caesaraugusta*, 70, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- ASENSIO, D., BELARTE, C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:
1998. "Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple", dins *Los iberos, príncipes de occidente*, Fundación "La Caixa", Barcelona, 373-385.
- ASENSIO, D., MIRÓ, M., SANMARTÍ, J.:
2002. "El nucli ibèric del Castellet de Banyoles: un estat de la qüestió", *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i Interpretació. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2003, Ilercavònia*, 3, Ribera d'Ebre, 185-203.
2005. "Darreres intervencions arqueològiques al castell de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC", *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, vol. 1, 615-627.
- ASENSIO, D., MORER, J., POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:
2005. "Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'èlites aristocràtiques a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)", *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, vol. 1, 597-613.
- BEA, D., DILOLI, J., VILASECA, A.:
2002. "El Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Un recinte singular de la primera edat del ferro al curs inferior de l'Ebre", *Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. I Jornades d'Arqueologia. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001. Ilercavònia*, 3, CERE – Ajuntament de Tivissa, 2002, 75-87.
- BELARTE, M. C.:
1997. *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica*. Arqueo Mediterrània, 1. Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
2008. "Domestic architecture and social differences in north-eastern Iberia during the Iron Age (c. 525-200 BC)", *Oxford Journal of Archaeology*, 27 (2), 175-199.
- BELARTE, M. C., NOGUERA, J., SANMARTÍ, J.:
2002. "El jaciment del Castellot de la Roca Roja (Be-

nifallet, Baix Ebre). Un patró d'hàbitat ibèric en el curs inferior de l'Ebre", *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i Interpretació*. Trivissa, 23 i 24 de novembre de 2003, *Ilercavònia*, 3, Ribera d'Ebre, 89-110.

BONET, H.:

1995. *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antiga Edeta y su territorio*, València.

2000. "Un nivel del Ibérico Antiguo en La Seña (Villar del Arzobispo, Valencia)". *Scripta in Honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, Alacant, 307-323.

BONET, H., GUÉRIN, P.:

1995. "Propuestas metodológicas para una definición de la vivienda ibérica en el área valenciana", *Ethno-archéologie méditerranéenne*, Madrid, 85-104.

BONET, H., GUÉRIN, P., MATA, C.:

1994. "Urbanisme i habitatge ibèrics al País Valencià". *Cota Zero*, 10, 115- 130.

BONET, H., MATA, C.:

1997. "Lugares de culto edetanos: propuesta de definición", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 115-146.

2001. "Organización del territorio y poblamiento en el País Valenciano", dins L Berrocal-Rangel, Ph. Gardes: *Entre celtas e iberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*. Real Academia de la Historia – Casa de Velázquez, 175-186.

2002. *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano*. Trabajos Varios del S.I.P. 99, València.

(en premsa). "¿Hay alguien ahí? Casa y territorio en el mundo ibérico", dins *El Tossal de les Basses*, vol. 1, Alacant.

BONET, H., MATA, C., MORENO, A.:

2007. "Paisaje y hábitat rural en el territorio edetano durante el ibérico pleno (siglos IV-III a.C.)". *Arqueología de la Tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Castuera, 247-275.

BONET, H., VIVES-FERRÁNDIZ, J., CARUANA, I.:

2005: "La Bastida de les Alcusses (Moixent, Valencia). Investigación y musealización". *Contestania Ibérica. Treinta años después. (24-26 de octubre de 2002)*. Universidad de Alicante, 267-279.

BRONCANO, S.:

1988. "El Amarejo (Bonete, Albacete). Estudio de una estructura de piedra aparecida en el departamento 3 y de otra aneja a él", *Homenaje a Samuel de los Santos*, Albacete, 145-158.

1989. *El depósito votivo ibérico de El Amarejo. Bonete (Albacete)*, EAE, 156, Madrid.

BRONCANO, S., BLÁNQUEZ, J.:

1985. *El Amarejo (Bonete, Albacete)*, EAE, 139, Madrid.

DDAA:

2002. *Architecture Traditionnelle Méditerranéenne*, Réseau CORPUS. <http://www.meda-corpus.net/frn/index.asp?op=40202000> (consulta: 25 novembre 2007).

DÍES, E., BONET, H., ALVAREZ, N., PÉREZ JORDÀ, G.:

1997. "La Bastida de les Alcusses (Moixent): resultados de los trabajos de excavación y restauración. Años 1990-1995", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXII, València, 215-295.

FERRER, C., RIGO, A.:

2002. *Puig Castellar. Els Ibers a Santa Coloma de Gramenat. 5 anys d'investigació arqueològica (1998-2002)*. Monografies Locals, 2. Museu Torre Balldovina, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenat.

FRANCÉS, J., SALA, O., GUÀRDIA, M., HERNÀNDEZ, J., ASENSIO, D.:

2005. "Aproximació a l'evolució urbanística del poblament laietà del Turó de Ca n'Oliver (s. VI-I aC)", *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, vol. 1, 479-512.

GARCIA RUBERT, D.:

2004. "El plantejament urbanístic i defensiu del poblament de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) durant la primera edat del ferro", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14, 179-200.

GARCÍA CANO, C., GARCÍA CANO J. M.:

1992. "Cerámica ática del poblado ibérico de La Loma del Escorial (Los Nietos, Cartagena)", *Archivo Español de Arqueología*, 65, 3-32.

GARCÍA CANO, C., RUIZ VALDERÁS, E.:

1995-96. "El poblado ibérico de la Loma del Escorial (Los Nietos) durante el s. III a.C.", *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 11-12, 129-150.

GARCIA, D., GRACIA, F., MORENO, I.:

2006. "Consideracions sobre la complexitat social durant el primer Ferro al nord-est de la península Ibèrica. Les comunitats del curs inferior de l'Ebre i de les terres del riu Sénia", dins M. C. Belarte, J. Sanmartí: *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura. Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*. Arqueomediterrània, 9, 201-219.

GARCIA, J., MORER, J. RIGO, A.:

1996. "El Fondo del Roig (Cunit). Un nucli camperol ibèric de la Cossetània", *Miscel·lània Penedesenca*, 1996. Institut d'Estudis del Penedès, 179-196.

GOMEZ BELLARD, C. et alii:

1993. "El vino en los inicios de la cultura ibérica. Nue-

vas excavaciones en L'Alt de Benimaquia, Denia", *Revista de Arqueologia*, 142, 16-27.

GONZÁLEZ PRATS, A.:

2001. "Arquitectura Orientalizante en el Levante peninsular", dins D. Ruiz, S. Celestino (eds.): *Arquitectura oriental y orientalizante en la Península Ibérica*, C.S.I.C., Madrid, 173-192.

GONZÁLEZ PRATS, A., RUIZ SEGURA, E.:

1990-91. "Nuevos datos sobre urbanística y cultura material en el Hierro antiguo del Sudeste", *Lucentum*, IX-X, Alicante, 51-75.

GRACIA, F., MUNILLA, G.:

1994. "Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro", El poblament ibèric a Catalunya (Actes), *Laietània*, 8, Mataró, 1993, 209-255.

GRACIA, F., MUNILLA, G., PALLARÉS, R.:

1988. *La Moleta del Remei, Alcanar - Montsià. Campañas 1985-1986*. Publicacions de la Diputació de Tarragona. Tarragona.

GRACIA, F., MUNILLA, G., GARCIA, D.:

2000. "Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Balance de la investigación 1985-1997", dins R. Buxó, E. Pons: *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Languedoc occidental. Actualitat de l'Arqueologia de l'Edat del Ferro. Actes del XXII Col·loqui Internacional per a l'Estudi de l'Edat del Ferro*, Girona 2000, 59-71.

GRAU MIRA, I.:

1996. "Estudio de las excavaciones antiguas de 1953 y 1956 en el poblado ibérico de La Serreta", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 5, Alcoi, 83-116.

2002. *La organización del territorio en el área central de la Contestania Ibérica*, Universidad de Alicante.

GUÉRIN, P.:

1999. "Hogares, molinos, telares... El Castellet de Bernabé y sus ocupantes", *Arqueología Espacial*, 21, 85-99.

2003. *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, Serie de Trabajos Varios del S.I.P., 101, Valencia.

LÓPEZ, F. J., SALA, F.:

1999. "El poblado orientalizante de Los Almadenes (Hellín, Albacete) y la arquitectura protohistórica en las tierras interiores del Sureste", *II Congreso de Arqueología Peninsular, Zamora, del 24 al 27 de septiembre de 1996*, tomo III, 229-238.

LILLO CARPIO, P.:

1993. *El poblado ibérico fortificado de Los Molinicos (Moratalla, Murcia)*, Murcia.

LORRIO ALVARADO, A. J., ALMAGRO GORBEA, M.:

2004-05. "Signa equitum en el mundo ibérico. Los

bronces tipo "jinete de la Bastida" y el inicio de la aristocracia ecuestre ibérica", *Lucentum*, XXIII-XXIV, Alacant, 37-60.

LLOBREGAT, E., CORTELL, E., JUAN MOLTÓ, J., SEGURA, J. M.:

1992. "El urbanismo ibérico en la Serreta", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 1, Alcoi, 37-70.

LLOBREGAT, E., CORTELL, E., JUAN, J., OLCINA, M., SEGURA, J. M.:

1995. "El sistema defensivo de la porta d'entrada del poblament ibèric de La Serreta. Estudi preliminar", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 4, Alcoi, 135-162.

MALUQUER DE MOTES, J.:

1976. "Panorama general de la problemática sobre el urbanismo prerromano en la Península Ibérica" *Symposium de Ciudades Augusteas*, Saragossa, 10-27.

1982. "Los núcleos de población prerromana", dins AAVV: *Vivienda y urbanismo en España*, Banco Hipotecario de España, 11-33.

MARTÍN, A.:

1998. "Les cabanes enfonsades de l'Illa d'en Reixac: el poblament de la primera edat del ferro a Ullastret, Baix Empordà", *Cypsela*, 12, 47-61.

MARTÍN, A., CASAS, S., CODINA, F., MARGALL, J., DE PRADO, G.:

2004. "La zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC", *Cypsela*, 15, 265-284.

MASCORT, M. SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1991. *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*, Tarragona.

MATA, C.:

1991. *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia): origen y evolución de la Cultura Ibérica*. Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica, 88, València.

2007. "El ibérico Antiguo en Kelin/Los Villares (Caudete de las Fuentes, València) y el inicio de su organización social", dins M. C. Belarte, J. Sanmartí: *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura. Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*. Arqueomediterrània, 9, 123-134.

MATA, C., VIDAL, F. X., DUARTE, F. X., FERRER, M. A., GARIBO, J., VALOR, J. P.:

2001. "Aproximació a l'organització del territori de Kelin", *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental. Taula Rodona d'Ullastret* Monografies d'Ullastret, 2, Girona, 309-326.

MAYA, J. L., CUESTA, F., LÓPEZ, J. (eds.):

1998. *Genó: un poblado ibérico del Bronce Final en el Bajo*

Segre (Lleida), Publicacions de la Universitat de Barcelona.

MOYA, A., LÓPEZ, J., LAFUENTE, A., REY, J.,
TARTERA, E., VIDAL, A.:

2005. "El Grup del Segre-Cinca II (1250-950 cal. a.n.e.)
a les terres del Baix Cinca: el poblat clos de Vincamet (Fraga,
Osca)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15, 13-57.

OLCINA DOMÉNECH, M.:

2005. "La Illeta dels Banyets, el Tossal de Manises y la
Serreta", *Actas de las Jornadas de Arqueología Ibérica Contestania
ibérica, treinta años después*, Universitat d'Alacant, 145-177.

OLCINA, M., GRAU, I., MOLTÓ, S.:

2000. "El sector I de la Serreta: noves perspectives al
voltant de l'ocupació de l'assentament", *Recerques del Museu
d'Alcoi*, 9, Alcoi, 119-144.

OLCINA, M., GRAU, I., MOLTÓ, S., REIG, C.,
SALA, F., SEGURA, J. M.:

1998. "Nuevas aportaciones a la evolución de la ciudad
ibérica: el ejemplo de La Serreta", *Congrés Internacional Els
Ibers. Prínceps d'Occident*, Fundació La Caixa, Barcelona,
35-46.

OLIVER, A.:

2006. *El Puig de la Nau, Benicarló*. Museu de Belles
Arts de Castelló.

OLIVER A., GUSI, F.:

1995. *El Puig de la Nau. Un habitat fortificado ibérico en el
ámbito mediterráneo peninsular*, Monografies de Prehistòria i
Arqueologia Castellonenques 4, Castellón.

PÉREZ JORDÀ, G., IBORRA, M. P., GRAU, E., BO-
NET, H., MATA, C.:

2000. "La explotación agraria del territorio en época
ibérica: los casos de Edeta y Kelin". *Els productes alimentaris
d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa Occidental*, Sèrie
monogràfica, 18, Girona, 151-167.

PONS, E.; LLORENS, J. M.:

1991. "L'organització de l'espai domèstic a Puig Caste-
llet. Lloret de Mar-La Selva", *Cypsela*, IX, Girona, 95-110.

PONS, E., LLORENS, J. M., TOLEDO, A.:

1989. "Le hameau fortifié du Puig Castellet à Lloret
de Mar (Girona, Espagne). Un Bilan des recherches", *Do-
cuments d'Archéologie Méridionale*, 12, 191-222.

RAMOS FOLQUÉS, A., RAMOS FERNÁNDEZ, A.:

1976. *Excavaciones en La Alcudia de Elche durante los años
1968 al 1973*, EAE, 91, Madrid.

ROS SALA, M. M.:

1989. *Dinámica urbanística y cultura material del Hierro
Antiguo en el valle del Guadalentín*, Colegio Oficial de Arqui-
tectos de Murcia-Universidad de Murcia.

ROUILLARD, P., GAILLED RAT, E., SALA, F.
(eds.):

2007. *L'établissement protohistorique de La Fonteta (fin VIIIe
– fin VIe siècle av. J.-C.)*, Collection de la Casa de Velázquez,
96 (Madrid 2007).

SALA SELLÉS, F.:

1992. *La "Tienda del Alfarero" del yacimiento ibérico de la
Alcudia*, Publicacions de la CAM, 160, Alicante.

2005. "Consideraciones en torno a la arquitectura
y al urbanismo de la Contestania ibérica", *Jornadas de
Arqueología Ibérica Contestania ibérica, treinta años después*,
119-146.

SALA, F., ABAD, L.:

2006. "Arquitectura monumental y arquitectura domés-
tica en la Contestania", *Lucentum*, XXV, 23-46.

SANMARTÍ, J.:

2001a. "Territoris i escales d'integració política a la
costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles
IV-III aC)", *Territori polític i territori rural durant l'edat del
Ferro a la Mediterrània occidental. Taula Rodona d'Ullastret*,
Monografies d'Ullastret, 2, Girona, 2001, 23-38.

2001b. "La formació i desenvolupament de les societats
ibèriques a Catalunya", *Butlletí Arqueològic de la Societat
Arqueològica Tarraconense*, època V, any 2001, núm. 23, Ta-
rragona, 101-132.

2005. "La conformación del mundo ibérico septentrio-
nal", *Palaeohispánica*, 5, 333-358.

SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., BELARTE, M. C.,
MARTÍN, A., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

2006. "La iberització a la Catalunya costanera i central",
*De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les socie-
tats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a
Miquel Cura. Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia
de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*. Arqueo-
mediterrània, 9, 145-163.

SANMARTÍ, J., BELARTE, M. C., SANTACANA, J.,
ASENSIO, D., NOGUERA, J.:

2000. *L'assentament del bronze final i primera edat del ferro
del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)*, Arqueome-
diterrània, 5.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J.:

1994. "L'urbanisme protohistòric a la costa de Catalun-
ya", *Cota Zero*, 10, 27-37.

SERRA RÀFOLS, J. de C.:

1941. "El poblado ibérico del Castellet de Banyoles
(Tivissa, Bajo Ebro)", *Ampurias*, 3, 15-34.

TARRADELL, M.:

1985. "El poblat ibèric del Tossal de la Cala de Be-
nidorm. Notes d'excavació", *Fonaments*, 5, Barcelona,
113-127.

VÁZQUEZ, M. P., MEDINA, J., GONZÀLEZ, J. R.,
RODRÍGUEZ, J. I.:

2006. “El jaciment de la serra del Calvari (la Granja
d’Escarpi, el Segrià, Lleida): estat de la qüestió”, *Revista
d’Arqueologia de Ponent*, 16-17, 64-110.

VILASECA, S., SERRA-RÀFOLS, J. DE C., BRULL, L.:

1949. *Excavaciones del Plan Nacional en el Castellet de
Bañolas, de Tivisa (Tarragona)*, Madrid (Informes y Memorias
de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas,
20), 1949.